

Mutare

Kvas, Anamarija

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Academy of Fine Arts / Sveučilište u Zagrebu, Akademija likovnih umjetnosti**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:215:611102>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-24**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Academy of Fine Arts in Zagreb](#)

DIPLOMSKI RAD

MUTARE

ANAMARIJA KVAS

Sveučilište u Zagrebu
Akademija likovnih umjetnosti
Diplomski sveučilišni studij Grafika

DIPLOMSKI RAD
MUTARE
ANAMARIJA KVAS

Mentorica: prof. dr. art Mirjana Vodopija
Komentorica: doc. Irena Jukić-Pranjić
Zagreb, rujan 2024.

Sažetak

Diplomski rad *Mutare** realiziran je u mediju stripa i bavi se zbiljom života na Jadranu, točnije na hrvatskim otocima. Strip tematizira način života i običaje otočana te prikazuje intiman doživljaj rodnog mjesta iz perspektive dviju mladih osoba koje odlučuju hoće li ostati ili napustiti otok u potrazi za boljim životom. Likovi su suočeni s aktualnim problemima života na hrvatskim otocima, što uključuje iseljavanje stanovništva, hipertrofiju turizma, sezonalnost, propadanje kulturne baštine i negativne utjecaje klimatskih promjena. Radnja prati odrastanje i osobni rast likova, obuhvaćajući odnos njihovih snova i strahova, prijateljstava i ljubavi, tradicije i suvremenog. Radnja je isprepletana narodnim usmenim predajama i folklornom tradicijom. Na izmišljenom otoku ništa se ne mijenja sve dok se dvije glavne protagonistice ne počnu suočavati s problemima i odluče ih riješiti unošenjem promjena. Priča je to o osobnoj i društvenoj transformaciji, prilagodbi i iznalaženju pokretačke snage za pozitivne promjene.

Ključne riječi: hrvatski otoci, klimatske promjene, mitologija, odrastanje, queer, turizam

* (lat. mutare) znači mijenjati, zamjenjivati, promijeniti

Abstract

The graduate work titled *Mutare** is realized in the medium of comics and deals with the reality of life on the Adriatic, specifically on Croatian islands. The comic explores the way of life and customs of islanders, depicting an intimate experience of the birthplace from the perspective of two young individuals who are deciding whether to stay or leave the island in search of a better life. The characters are confronted with current issues of life on Croatian islands, including population migration, the hypertrophy of tourism, seasonality, the decline of cultural heritage and the negative impacts of climate change. The storyline follows the characters' growth and personal development, encompassing their dreams and fears, friendships and loves, tradition and modernity. The plot is interwoven with folk tales and oral traditions. On the fictional island, nothing changes until the two main protagonists begin to face the problems and decide to solve them by introducing changes. It is a story about personal and social transformation, adaptation, and finding the driving force for positive change.

Keywords: coming of age, Croatian islands, climate change, mythology, queer, tourism

* (Latin mutare) means to change, exchange, alter

Zahvale

Prije svega, želim se zahvaliti mentorici Mirjani Vodopiji koja mi je otvorila pogled na širinu i ljepotu ove profesije, usmjeravala me, gurala te uvijek vjerovala u mene. Hvala na iskrenoj podršci, motivaciji, inspiraciji, dijeljenom znanju te svim savjetima.

Također, veliko hvala komentorici Ireni Jukić-Pranjić na pomoći pri ostvarenju ovog rada. Vidjeti na koji način radi i razmišlja o kontekstu stripa bilo je zbilja inspirativno, i izuzetno sam zahvalna što sam imala priliku surađivati s njom.

Hvala puno Manueli Košević koja je svaki dan bila uz mene i pružala mi toliku potporu. Radna atmosfera uz nju uvijek je bila ispunjena toplinom i ljubavi. Bez nje ovaj strip ne bi izgledao kako sada izgleda.

Hvala puno Ivi Antičević na lekturi i savjetima. Svaki novi razgovor s njom, bilo da se radi o književnosti, pričama ili čak jednostavnoj rečenici, bio je iznimno poticajan i zanimljiv, te je u velikoj mjeri obogatio i pridonio ovoj priči.

Hvala puno Barbari Surjan koja je prilagodila tekst na dijalekt i time dočarala pravu otočnu atmosferu u razgovoru likova.

Veliko hvala svim sudionicima WOMCOM-a. Ništa nije ljepše od crtanja stripova u bilo koje doba dana i noći, bez obzira na zdravlje i stanje. Nikada se nisam osjećala više inspirirano, a to je sve zahvaljujući njima. Posebno bih se zahvalila mentoricama Eszter Szép i Dragani Radanović.

Zahvaljujem svojim prijateljima koji su me gurali i vjerovali u mene. Posebnu zahvalnost upućujem mojim dragima: Nikol i Doris Petelin, Sari Ramljak, Ivani Geček, Katarini Lukši, Heleni Nemeč i Tii Pošti.

I na kraju, zahvaljujem svojim roditeljima, bratu i baki, koji su mi omogućili da pretvorim svoje snove iz djetinjstva u stvarnost.

Hvala puno svima koji su na neki način pomogli i pridonijeli ovoj priči.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Put do otoka Mutare	2
3. O otoku Mutare	8
4. Glavni likovi	11
4.1. Luka Matarur	11
4.2. Dorotea Refolo	14
5. Radnja	17
6. Teme	24
6.1. Zbilja života na otocima	24
6.2. Odrastanje na otoku	32
6.3. Klimatske promjene	36
6.4. Mistika	38
7. Proces nastanka rada	44
8. Uzori i inspiracija	52
9. Zaključak	56
10. Korištena literatura	58
11. Izvori korištenih prikaza	60
12. Biografija autorice	62

1. Uvod

Leptir je često viđen kao simbol promjene i obnove. Njegova transformacija iz gusjenice u leptira predstavlja proces rasta, razvoja i preobrazbe – pa tako i sam otok Mutare, na kojemu se odvija radnja, ima oblik leptira. Meteorolog Edward N. Lorenz 1972. godine istražuje mogućnost predviđanja vremena i postavlja pitanje „Može li zamah krila leptira u Brazilu izazvati tornado u Teksasu?“. Time postavlja temelje za leptirovu teoriju (engl. *butterfly effect*) koja kaže da i neznatne promjene mogu posljedično dovesti do značajnih i golemih mijena:

Kako možemo odrediti je li atmosfera nestabilna? Atmosfera ne može biti kontrolirani eksperiment; ako je uznemirimo i zatim promatramo što se događa, nikad nećemo znati što bi se dogodilo da je nismo uznemirili. Svaka tvrdnja da možemo predvidjeti što bi se dogodilo pomoću vremenske prognoze, u sebi već sadrži negativan odgovor na postavljeno pitanje.²

Naravno, ne možemo znati da bi do promjene došlo i bez naše intervencije. Teorija je primjenjiva na bilo koju sferu života, pa tako uključuje i pitanje uzroka i posljedice. Jedino što čovjek može je, na temelju vjerojatnosti, nešto predvidjeti, no nikada sa sigurnošću niti u nekom dužem vremenskom spektru. Također, svaki pokušaj promjene neće nužno rezultirati planiranim ishodom.

„Što ne možeš promijeniti, podnosi onakvo kakvo je“, govori Luka Matadur, glavna protagonistica, dok opisuje zbilju otoka Dorotei Refolo, koja se upravo vratila na Mutare nakon gotovo deset godina. Ne treba dugo nakon njihova ponovna susreta da obje počnu preispitivati mogućnosti promjene i shvate da se neke stvari ipak mogu promijeniti.

Inspirirana načinom života na hrvatskim otocima, stvaram priču u kojoj istražujem zbilju takvog života. U naraciji ispreplićem temu odrastanja i svakodnevice otočkog života s konkretnim problemima tih područja te u nju implementiram usmenu i folklornu tradiciju i religijske običaje.

Pitanje promjene otoka ostaje otvoreno – hoće li biti moguće da se otok Mutare, kako mu i ime sugerira, promijeni?

Otok može strancu biti strašan. Ondje je sve gotovo, svi imaju svoje zapečaćeno, sigurno i samodostatno mjesto. Unutar svojih obala sve funkcionira u skladu s ritualima koji su, radi ponavljanja, tvrdi poput stijene, a u isto vrijeme šetaju kroz svoje dane hirovito i ležerno kao da je svijet završio na horizontu.¹

Tove Jansson, The Summer Book

1 Jansson, Tove. *The Summer Book*. Helsinki: Bonnier, 1972.

2 Lorenz, Edward N. *Predictability: Does the Flap of a Butterfly's Wings in Brazil Set off a Tornado in Texas?* American Association for the Advancement of Science, 1972.

2. Put do otoka Mutare

Inspiraciju za svoj rad često pronalazim u intimi malih okruženja: planinskih sela, izoliranih otoka ili gradskih periferija. U zbilji takozvanih „nevažnih“ mjesta, zanima me iskustvo pojedinca, ali i cijele zajednice. U narativnom smislu, globalne probleme predstavljam kroz prizmu pojedinca, istražujući neizravnu vezu između osobnih snova i potrage za svojim mjestom u svijetu. U naraciji se često bavim osjećajem nostalgije i samoće. Ispreplićem ljudske strahove i probleme s usmenom tradicijom.

Izdvojila bih tri rada, koji su konceptualno i vizualno prethodili nastanku diplomskog rada Mutare.

We drift apart where we get the closest (2023.)

Fanzin *We drift apart where we get the closest (2023.)* prednastavak je stripa Mutare koji je nastao na rezidenciji WOMCOM – *Woman Power In Comics* u Mađarskoj. Fanzin se sastoji od deset tabli stripa. Radnju priča glavna protagonistica u prvom licu. Pratimo Lukine misli koje su zaokupljene odnosom s Doroteom, koja se nedavno vratila na otok. Luka se prisjeća djetinjstva, dobrih i loših trenutaka te preispituje svoje odluke iz prošlosti. Tematski fokus fanzina su međuljudski odnosi – onaj između Dorotee i Luke te između Dorotee i njezinog oca. Radnja zadire u problematične obiteljske odnose iz perspektive bliske osobe. Luka svjedoči nasilnom ponašanju Doroteinog oca i želi joj pomoći, ali ne može jer ne zna kako. Priča se također bavi osjećajem krivnje i prožeta je nostalgijom.

Pristupom, u tehnici i kolorom, fanzin je blizak diplomskom radu. Razlikuje se po nijansama boje i debljinom obrisne linije.

Prikaz 1: *We drift apart where we get the closest (2023.)*

Istarski tarot (2022.)

Koncept rada *Istarski tarot* inspiriran je knjigom *Homo ludens – O podrijetlu kulture u igri* (1938.), gdje Johan Huizinga teoretizira važnost igre u kulturi. Rad nastaje 2022. godine za vrijeme trajanja projekta *Idealno mjesto: točke susreta* u Grožnjanu gdje smo večeri provodili igrajući igre. Osim igrom, rad je prvotno inspiriran istarskom usmenom tradicijom.

Rad je realiziran kroz performans u kojem sam posjetiteljima kroz tarot karte čitala prošlost, sadašnjost i budućnost. Za izvedbu rada izradila sam autorski špil tarot karata. Svaka karta sadrži jedan motiv vezan uz predaje koje se na području Istre već dugi niz godina usmeno prenose. Neovisno o vremenu kada su predaje nastale, one se i dalje mogu interpretirati na suvremen način te ih se može aktualizirati kroz proricanje budućnosti u tarot kartama, a zapravo kroz element igre.

Ovim radom ciljano sam se bavila usmenom tradicijom s područja Istre, dijelom i Kvarnera. Proučavanje folkloru važan je element mog umjetničkog rada pa je tako prisutan i u realizaciji diplomskog rada *Mutare*.

Prikaz 2: Istarski tarot (2022.)

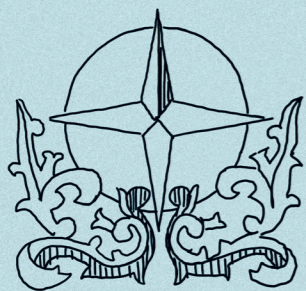
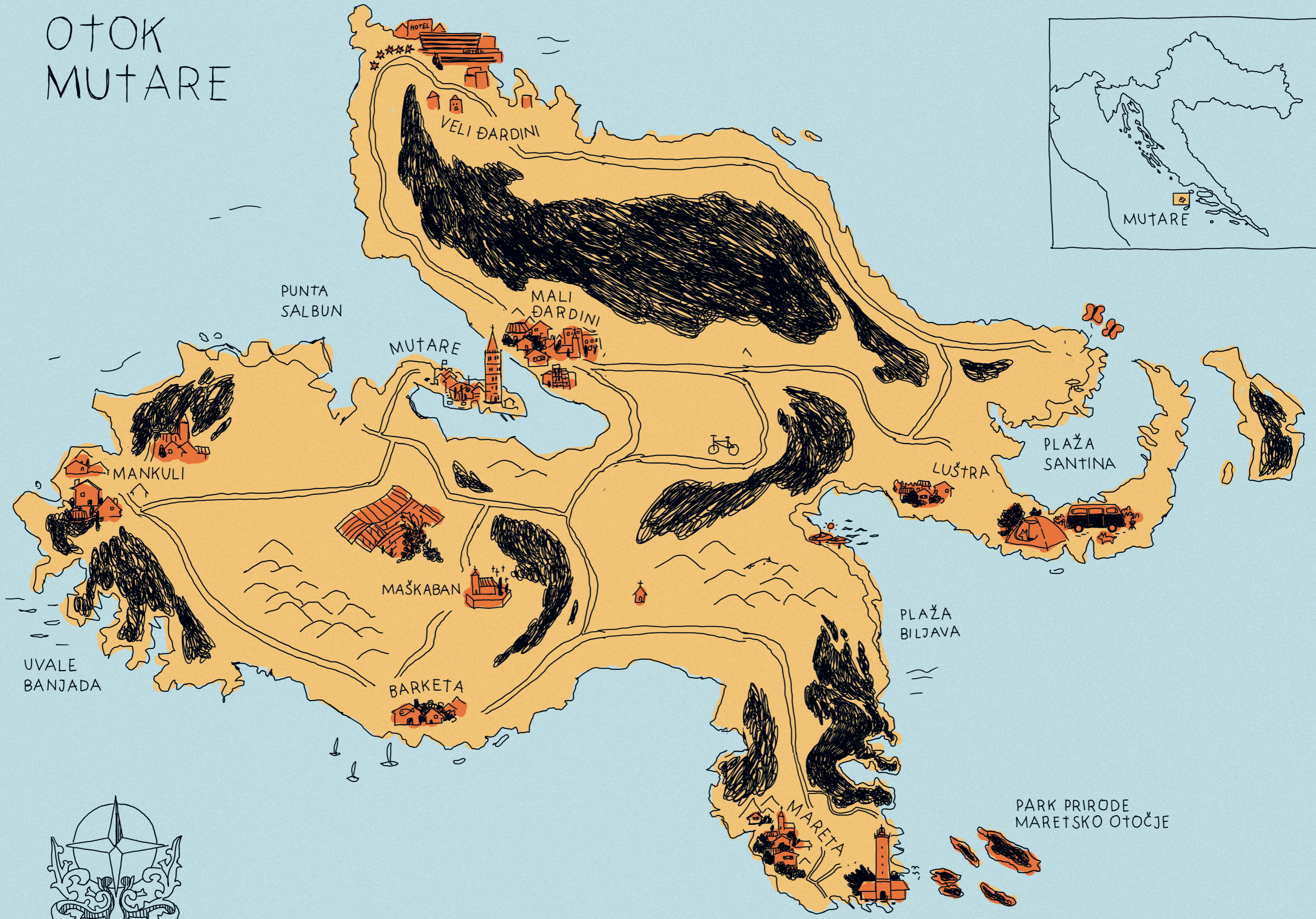
Prikaz 3: kadrovi iz stripa *Nostalgija* (2022.)

Nostalgija (2022.)

Tema 24-satnog crtanja stripa na ALU 2022. godine bila je nostalgija, kada nastaje istoimeni strip. Radnja se odvija u Rijeci, gdje je i izvorno nacrtan. Strip prati priču o gubitku drage osobe i o prisjećanju na nju. Upoznajemo Amaliu, koja čezne za vremenom koje je provodila s Dylan. Svaki dio grada podsjeća je na nju, kao i svako lice koje vidi hodajući ulicama. U ovom stripu istraživala sam osjećaje koji se javljaju kada nam neka osoba nedostaje. Ti su mi osjećaji bili iznimno zanimljivi radi njihove intimne prirode. Likove Amalie i Dylan nisam razvijala dalje. Međutim bila mi je zanimljiva njihova povezanost koja i nakon njihova rastanka nikada nije nestala.

Protagonistice u stripu *Mutare* također sam razdvojila dok su bile adolescentice, ali odlučila sam da njihovo prijateljstvo neće zauvijek nestati te sam ih ponovno spojila nakon deset godina.

OTOK MUTARE

3. O otoku Mutare

Imaginarni otok Mutare smješten je u središnjoj Dalmaciji, sjeverozapadno od otoka Visa. Površina mu je 53,79 km² i broji svega tisuću stanovnika. Otok oblikom podsjeća na leptira. Dijalekt otoka je južnočakavski ili ikavskočakavski, posebno inspiriran Korčulom i velolučkim govorom.

Glavno naselje otoka je Mutare, koje se nalazi na malom poluotoku unutar velikog zaljeva sa zapadne strane otoka. Sastoji se od okolnog pojasa samostojećih kuća pretvorenih u apartmane i povijesne jezgre koju otočani nazivaju Stari grad. Grad ima strukturu tipičnog dalmatinskog otočnog gradića, s uskim ulicama, srednjovjekovnim kućama, romaničkom crkvom i sveobuhvatnim venecijanskim utjecajem. Zvonik je naglašen u tablama stripa, a inspiriran je sličnim zvoncima kao što su zvonik Sv. Stošije u Zadru i zvonik Rapske katedrale. Poznata lokalna plaža, zapadno od grada, zove se Punta Salbun. Ondje ljeti dolaze turisti, ali ne u tolikoj mjeri kao na ostale plaže u blizini. Tamo je i kafić Disco koji je nekada bio dobro mjesto za izlazak, ali polako propada.

Prekoputa Mutara, na sjevernoj strani zaljeva, nalazi se naselje Mali Đardini koje je smješteno na dio otoka koji zovu Đardini, a ime je dobilo po velikoj crnogoričnoj šumi koja se ondje proteže. Đardine se često u turističkim letcima i vodičima povezuje s rajskim vrtovima ili Edenom, a opisani su kao najljepši i najčarobniji dio otoka. Osim Malih, u tom dijelu otoka nalazi se i naselje Veli Đardini. Mali Đardini najveći su po broju stanovnika na otoku. Starije su naselje u kojemu prevladavaju tradicionalne dalmatinske kuće. Ondje se nalaze osnovna škola, vrtić, bolnica i Glavna luka. Na otok vozi komercijalna trajektna linija iz Splita dva do tri puta dnevno, a ljeti je otok povezan s Anconom u Italiji. Uz Male Đardine nalazi se i riva uz koju stanovnici drže svoje brodove, ali i na koju se često usidre i skupe jahte gostiju koji borave na otoku.

Veli Đardini su naselje u čiju je strukturu integriran turistički i ugostiteljski kompleks. Naselje je puno hotela, hostela, apartmana, resorta, bungalova, luksuznih restorana, suvenirnica i trgovačkih centara. Prilagođeno je da ugošćuje isključivo dobrostojeće turiste, pa se stanovnici Mutara osjećaju prilično odsječeno od tog dijela otoka, gotovo u cijelosti otuđeno. Inspiracija za Vele Đardine dolazi od hotelsko-turističkog kompleksa Kupari, u blizini Dubrovnika, gdje postoji šest potpuno uništenih nekadašnjih hotela: Mladost, Grand, Goričina, Pelegrin, Kupari i Galeb te „Titova vila“.

Naselje Mareta, na južnoj strani otoka, dobilo je ime po djelovanju morskog vala pod utjecajem umjerenog vjetrova. Često se znade reći „Bacit' će ga mareta“, što

bi značilo da bi brod mogao prevrnuti jači zamah vjetrova. Mareta je malo mjesto, prilično nenaseljeno, u kojem ima puno tradicionalnih dalmatinskih kuća. Što se tiče atrakcija, ondje je poznati svjetionik Mareta, izgrađen 1859. godine prema projektu arhitekta Emilija Coltella (izmišljeni lik). Iako slabo naseljeno, ljeti je ondje mnoštvo turista radi direktne linije prema Parku prirode Maretsko otočje. Park prirode Maretsko otočje ukupno broji pet otočića: Mirakuja (čudo), Kabal (drveno morsko vjedro za pranje broda), Ašta (okomiti dio pramca koji siječe more), Kurenat (morska struja) i Bota (val). Park je otvoren tijekom cijele godine, a ljeti, naravno, ima svoj vrhunac po broju posjetitelja.

Mankuli, također i naziv za drveni stupić na barci za koji se veže konopac, naselje je koje je danas gotovo da i nema stanovništva. Kuće su napuštene, a jedino ih ljeti napune brojni turisti. Mankuli maju veliku rivu i mnoštvo mulića za koje su privezane brojne barke i čamci. Olujni vjetrovi šijuni, prema legendi, protjerani su južno, ali s Mankula se oni mogu najbolje vidjeti jer naselje pruža čisti pogled na pučinu. Neki stanovnici smatraju da je upravo to i razlog što se ljudi počeli iseljavati iz naselja. Južno od Mankula nalaze se stjenovite uvale Banjada. Banjada znači jednokratno kupanje i izlazak iz mora. Postoje brojni izleti brodom iz grada koji voze u ove uvale. Međusobno su različite, tako da svatko može naći ono što mu najviše odgovara, a jedna od uvala također nudi iskustvo nudističke plaže.

Luštra je dio otoka i naselje koje je dobilo ime po ribljoj ljuski, jer podsjeća na nju. Luštra je poznato mjesto za kampiranje, a što se manifestacija tiče, ondje se svake godine održava ribarska fešta „Svitnjaci“. U srcu Lušte je plaža Santana gdje se održavaju zabave i koja je popularna među tzv. zelenim turistima i backpackerima. S južne strane prostire se velika pješčana plaža Biljava koja je popularno mjesto za obitelji s djecom.

Maškaban znači i žuti šećer koji se upotrebljava kod izrade vina, a naziv je dobio po vinogradima u tom području. U Maškabanu je samostan u kojemu su se nekada služile mise, no i on se sada iznajmljuje turistima.

Barketa je malo mjesto. Nekada je bilo poznato po ribarima i brodogradnji, ali sada je uglavnom u naselju ostalo samo staro stanovništvo. Običaji i tradicije su se promijenili, više ondje nema mulića punih brodova, mnoštva ribara i trgovaca, stanovnika ni života.

Na Mutaru ima puno šetnica i biciklističkih staza. Gledajući njegov zemljovid, može se primijetiti da oblikom nalikuje na leptira. Južno krilo otoka ima mnoga naselja koji polako izumiru – nestaje proizvodnje, pa tako i poslova, stoga se ljudi iseljavaju. Sjeverno je krilo u potpunosti predano turizmu. Ondje cvjeta već navedeno naselje Veli Đardini koje je postalo jedno od najpopularnijih turističkih destinacija na Jadranu.

4. Glavni likovi

Glavni protagonisti stripa su Luka Matadur i Dorotea Refolo. Sporedni likovi su Dujam, Figo, Katarina i Lukina majka i baka. Na otoku živi mali broj stanovnika, a kroz strip čitatelj ima priliku upoznati nekoliko otočana.

4.1. Luka Matadur

Lukino ime znači *svjetlost*, a prezime Matadur znači i adut, udarač ili jaka karta, a taj izraz se često koristi u dijalektu pri igranju briškule. Luka je tipična arhetipska heroína, a njezino herojstvo se najbolje očituje na samom kraju stripa. Luka živi u naselju Mankuli, u blizini svjetionika. Otac joj je bio posljednji svjetioničar na Mutaru. Za vrijeme radnje, u živi s majkom i bakom. Njezini prijatelji su Figo, kojeg zovu samo po nadimku, te brat i sestra Dujam i Katarina. Zaposlena je u Parku prirode Maretsko otočje i cijeli život živi na otoku Mutare. Živi usporenim, tipično otočkim načinom života i igra ulogu konformiste, sve dok, nakon deset godina, ponovno na otoku u prolazu ne ugleda svoju prijateljicu iz djetinjstva.

Queer identitet

Luka je lezbijka. Fizički izgleda prilično maskulino i stranci ju nekada i zamijene za muškarca. Stvarajući njezin karakter, fokusirala sam se na rodne uloge koje su prisutne na otocima i koje bi mogle biti ograničavajuće za žene. Luka je trebala biti svjetioničarka, no to se nije dogodilo jer su svjetionike digitalizirali i automatizirali tako da više nije bilo potrebno da fizička osoba radi u njima. Luka komentira rodne uloge kroz dijalog s Doroteom:

Rodila san se, da pogodiš...na Svetog Luku. Mama je htela da se zovin Lucija. Ponekad me tako zove. Ali, znaš da mi je tata bi svjetioničar. Bi je dosta stariji od nje i dobili mene, za njih je bilo to to.

Uvik je ponavlja: „Neće nitko gledat Luki među noge dok bude radila gore.“ Samo što ni znao da će bit zadnji svjetioničar na Mutaru... Ma, možda je naslućiva. Reka joj je: „Moja ćer će bit svjetioničar.“ To je kao muški posal, ali stvarno ga ni bilo briga za to. Vidiš, danas svitli i bez njega.

„Mislila san da će moj identitet možda ljudima ode bit too much. Nesvjesno, a možda i iz same ignorancije prihvatili smo jedni druge.“ Riječi su koje Luka upućuje Dorotei prije nego što počinje kiša na Mareti. U Lukinom slučaju, događa se nešto što se u teoriji naziva lezbijska nevidljivost (engl. lesbian erasure), forma u kojoj se lezbijski identitet ignorira, zatomi, falsificira u društvu, medijima, povijesti i drugdje. Lezbijske identitete često se ignorira ili zataškava,

Prikaz 5: 9. EXT. – INT. // Mareta, strip Mutare

pogotovo u društvu koje još uvijek nije dovoljno progresivno. LGBTQ+ osobe zakonom su zaštićene te bi se bez osporavanja trebale moći držati za ruke, iskazivati nježnost ili poljubiti u javnosti. Međutim u praksi se, često radi straha od diskriminacije, to ne dešava te su ljudi prinuđeni skrivati identitet i vezu dok su izloženi u javnosti. Luka i Dorotea u stripu izbjegavaju eksplicitno prikazivati svoju romantičnu vezu kada su okružene ljudima, što je stvarnost mnogih queer osoba u kontekstu Dalmacije, ali i sagledavajući širu sliku Hrvatske. Njihov je kontakt prekinut krajem poglavlja i time se taj strah dodatno očituje.

Catherine Opie (r. 1961.) umjetnica je iz Sjedinjenih Američkih Država u čijim se radovima pojavljuje slika o queer identitetu koja je važna u smislu suvremene umjetnosti. U radu Catherine Opie može se vidjeti kako žensko tijelo postaje muževno na zapanjujuć i snažan način.³ Spomenula bih Opieinu seriju fotografija iz 1991. godine *Being and Having* koja se sastoji od frontalnih portreta njezinih prijatelja. Portret koji je naslovljen kao *Whitey* prikazuje njezinu prijateljicu koja se identificira kao lezbijka. Na portretu je prikazana s brkovima, naušnicama, pirsingom i bejzbolskom kapom. Svi odabrani prijatelji u velikom su rasponu rodnog spektra, prilično daleko od binarnih krajnosti rodnih kategorija eksplicitno povezanih s pojmom ženskosti ili muškosti. Svi subjekti pružaju pogled točno u leću kamere i time čine portrete intimnima – oni intenzivno gledaju promatrača. Ideja portreta je zapravo priziv performativnosti roda.

Prikaz 6: Catherine Opie: Whitey

3 Halberstam, J. *Female Masculinity*. Durham and London: Duke University Press, 1998, str. 32.

Problemom društvenog neprihvatanja LGBTQ+ zajednice u Hrvatskoj, zapravo na području Balkana, bavi se rad *East Side Story* (2006.–2008.) umjetnika Igora Grubića (r. 1969.).

Dvokanalna videoinstalacija East Side Story specifičnim medijskim jezikom progovara o društvenom problemu našeg vremena – problemu nasilja i netolerancije prema drugom i drugačijem. Rad suprotstavlja različite medijske prikaze kombinirajući arhivske dokumentarne snimke nasilja na ulicama Zagreba i Beograda tijekom Gay Pridea 2001. i 2002. s živom akcijom koreografirane plesne izvedbe u kojoj jezik pokreta oponaša nasilne radnje koje se odvijaju na mjestima gdje se stvarno dogodilo. Na taj način umjetnik postiže s jedne strane dramatičan učinak, a s druge strane poetsko čitanje takve apsurdne brutalnosti. "Ovo je bio način da se sugerira prisutnost žive, kreativne sile vrlo slične pokretu otpora koji pokušava promijeniti netolerantno, konzervativno društvo u bolje" (I. G.)⁴

Prikaz 7: Igor Grubić: East Side Story

4 Grubić, Igor. *East Side Story*. 2006.–2008. Preuzeto s <https://igorgrubic.org/ig/east-side-story/> (pristupljeno 26.8.2024.)

4.2. Dorotea Refolo

Doroteino ime znači *dar božji*, ali treba spomenuti da je njeno ime također i eufemizam za gay osobu; Dorotein prijatelj (eng. *A friend of Dorothy*). O njoj se saznaje da se prezivala Okaš, po ocu – prezime je vezano uz leptire tipične za sredinju Dalmaciju; Dalmatinske okaše (lat. *Proterebia afra dalmata*). Ovdje se ponovno pojavljuje leptir kao simbol promjene. Dorotea mijenja svoje prezime, pa se za vrijeme radnje stripa zapravo preziva Refolo, prema majčinom prezimenu. Refolo znači vjor vjetra. Dorotea je odrasla dijelom u Zagrebu i dijelom u Trstu, a na Mutare je dolazila samo ljeti. Imala je kompliciran i problematičan odnos s ocem koji je eskalirao dok je kao adolescentica boravila u kući na Mutaru. Nakon deset godina pravno dobiva tu kuću na otoku i vraća se na Mutare. Glavni joj je cilj napraviti promjenu na otoku, no prvenstveno i izbrisati sva loša sjećanja koja još uvijek žive u pukotinama te kuće.

Stvaranje lika koji je preživio traumu – tematiziranje obiteljskog nasilja

U stripu se pojavljuje tema obiteljskog nasilja koja je interpretirana većinom kroz dijaloge Dorotee i Luke, ali je i grafički prikazana. U dijalozima gdje su obje protagonistice još uvijek adolescentice, Dorotea prepričava svoje intimne osjećaje i strahove prema ocu koji je nasilan prema njoj i majci. Kroz dijalog govori:

Tata je opet grozan prema nama. Bojim ga se. Ne znam... I ona (mama) je čudna. U jednom trenutku sam bila uvjeren da će se razvesti i onda je drugi dan sve u redu. Ne kužim ih. Jedva se čekam odseliti od njih.

Kao starija, Dorotea se prisjeća i dobrih dana s tatom i na taj način se opisuje kompleksnost njega kao osobe i njihovog odnosa, s obzirom na to da joj je on ipak otac. Dorotea kroz želju za obnovom i doprinos otoku isto tako i liječi svoju traumu koju je doživjela. S druge strane, željela sam prikazati taj odnos kroz iz perspektive prijateljice (ljubavnice) koja sluša o traumatičnom iskustvu, no iako želi pomoći, ne zna kako to učiniti. Lukina perspektiva zornije je prikazana u spomenutom prednastavku *We fall apart where we get the closest*.

Sanja Iveković (r. 1949.) umjetnica je koja se u svojem radu bavi političkim i feminističkim aktivizmom. Iznimno me dotaknuo i posebno mi je ostao u pamćenju njezin rad *Ženska kuća* (1998.–2002). Riječ je o instalaciji koja sadrži odljeve glava žena s tekstovima traumatičnih priča. U *Ženskoj kući* Iveković tematizira obiteljsko nasilje kao globalni problem koji je podjednako zastupljen i u bogatim i u siromašnim zemljama:

SYLVIE, 30 godina, Luksemburžanka, neudana, 2 djece

Moj me dečko tukao kada bi juha bila hladna. Također me tukao kada bi juha bila vruća. Sve je uvijek bila moja greška. Rekao je da sam loša majka, loša domaćica. Tukao me kada su djeca bila bučna, bio je nasilan kada bih stavila djecu na spavanje prije njegova povratka. Izgubila sam samopouzdanje. U skloništu sam mjesec dana i pokušavam izgraditi budućnost za sebe i svoju djecu bez njega.⁵

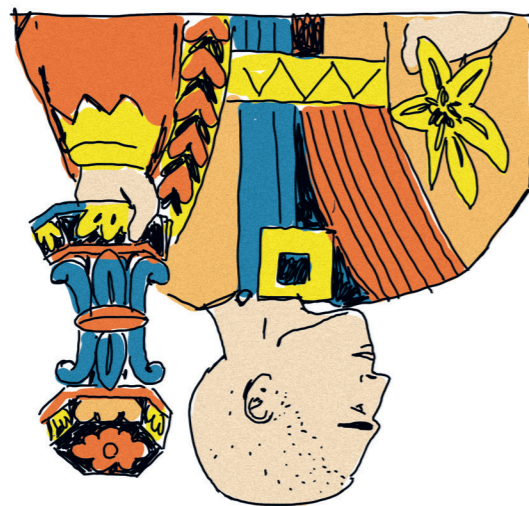
Prikaz 8: Sanja Iveković: *Ženska kuća*

5 Iveković, Sanja. *Ženska kuća*, 1998.–2002. SYLVIE, 30 godina, Luksemburžanka, neudana, 2 djece

PRVI DIO

JESEN

Prikaz 9: Jesen, početak poglavlja, Mutare

5. Radnja

PRVI DIO – JESEN

BROJ TABLI: 18

1. Ext. // MARETA – MARETSKO OTOČJE

Upoznajemo glavnu protagonisticu Luku. Luka je na brodu i vodi turističku turu po Parku prirode Maretsko otočje. Luka turistima prepričava legendu o jednom od otočića Maretskog otočja: o nastanku otoka Mirakuja (Vidi 6. Teme; 6.4. Mistika – Maretsko otočje – legenda o otoku Mirakuja). // BROJ TABLI: 3

2. Ext. // MUTARE – GRAD

Luka vozi bicikl kroz grad Mutare. Upoznajemo Dujma, njezinog najboljeg prijatelja. Luka i Dujam pričaju o otoku, kraju sezone i čudnim snovima o šijunima. // BROJ TABLI: 6

3. Ext. // MUTARE – MARETA ŠETNICA

Luka se pozdravlja s Dujmom i kreće biciklom prema Maretu. Na šetnici susreće djevojku. Obje se osvrnu jedna za drugom, ali se ne pozdravljaju. // BROJ TABLI: 1

4. Ext. – Int. // MARETA – LUKINA KUĆA

Luka dolazi u svoj dom. Sjedi u dnevnom boravku s mamom i bakom. Mama i baka pričaju o tome kako je otok nekada bio pun ljudi, događanja i života. Luka se nakon razgovora povlači u svoju sobu i vadi kutiju u kojoj drži uspomene. Čita stara pisma, gleda stare fotografije. Na jednoj od fotografija možemo prepoznati djevojku koja se pojavila u 3. Ext. // MUTARE – MARETA ŠETNICA. Njezino ime je Dorotea. // BROJ TABLI: 2

1. SJEĆANJE // 15.8.2007.

Luka se prisjeća događaja kada je imala sedam godina i otišla na plovidbu s Dujmom, njegovim ocem i Doroteom. Saznajemo Doroteinu najveću želju: preseliti se na otok Mutare i živjeti sa svojim prijateljima. // BROJ TABLI: 2

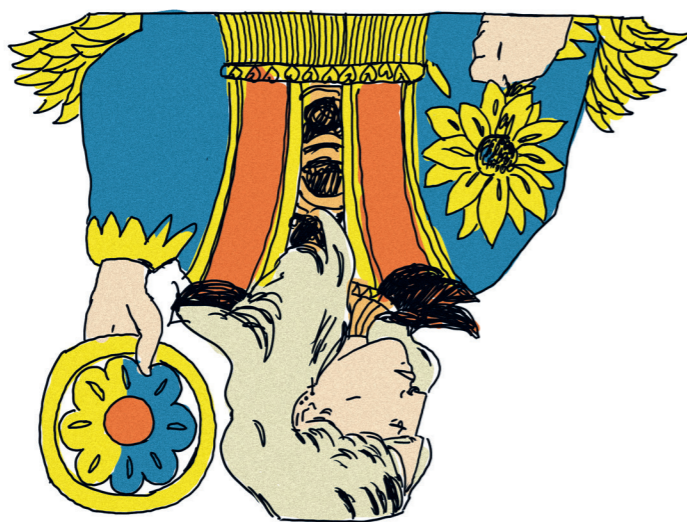
5. Ext. // BARKETA – BLAGDAN SVIH SVETIH

Luka i njezina mama i baka odlaze na groblje povodom blagdana Svih Svetih. Posjećuju obiteljski grob, saznajemo da je Lukin otac umro te da je bio svjetioničar. Baka ih vodi do groba obitelji Okaš te priča kako se unuka njezina pokojnoga prijatelja, dida Okaša, vratila na Mutare. One odlaze. Poslije njih dolazi Dorotea koja također posjećuje grob obitelji Okaš i tamo ostavlja svijeću. // BROJ TABLI: 4

DRUGI DIO

ZIMA

Prikaz 10: Zima, početak poglavlja, Mutare

DRUGI DIO – ZIMA

BROJ TABLI: 25

6. Ext. // KATAMARAN SPLIT – MUTARE

Luka i Dorotea susreću se na katamaranu. Razgovaraju prvi put nakon deset godina. Luka saznaje da se Dorotea preselila nazad na Mutare. // BROJ TABLI: 3

7. Ext. // MUTARE – GRAD

U gradu je advent. Gleda se nogometna utakmica i ondje se okupio veći broj obožavaca. Dorotea, Luka, Dujam i Figo se susreću na okupljanju i razgovaraju. Dorotea im otkriva da piše projekte za Mutare, a Luka joj ponudi pomoć. // BROJ TABLI: 4

2. SJEĆANJE // 31.12.2013.

Luka, Dorotea, Dujam i Figo slave Novu Godinu. Trenutno su teenageri. Zabavljaju se na krovu kuće i piju vino koje su ukrali. Dorotea i Luka u jednom trenutku pričaju nasamo i Dorotea joj se povjeri oko stanja u njezinoj obitelji – tata joj je nasilan i plaši ga se te misli kako će joj se roditelji uskoro razvesti. // BROJ TABLI: 2

8. Ext. – Int. // MANKULI – DOROTEINA KUĆA

Luka dolazi kod Dorotee. Pomaže joj pisati projekt za Mutare. Riječ je o dva projekta koje prijavljuje na natječaje za financiranje. Oba projekta su kreativnog, glazbenog sadržaja: planira napraviti rezidenciju za glazbenike u Mankulima i organizirati glazbene festivale na Mutaru. // BROJ TABLI: 2

3. SJEĆANJE // 6.8.2014.

Luka i Dorotea ponovno su tinejdžeri. Na plaži su i maštaju o odlasku iz Hrvatske. Luka izjavljuje kako se osjeća kao da još uvijek nije počela živjeti u potpunosti i kako se radi toga želi odseliti s Mutara. Dorotea otkriva da su se njezini roditelji razveli te kako više ne želi vidjeti svog tatu. // BROJ TABLI: 2

9. Ext. – Int. // MARETA – SVJETIONIK

Luka i Dorotea šetaju Maretom. Dorotea uzbuđeno priča o planovima za projekt. Razgovaraju o ljepoti otoka. Luka govori o svom queer identitetu i izjavljuje kako su je ljudi prihvatili tek iz ignorancije. Počinje padati kiša i odluče se skloniti u svjetionik dok ne prođe. // BROJ TABLI: 4

4. SJEĆANJE // 18.10.2014.

Luka i Dorotea su tinejdžeri. Sjede na krovu i puše cigarete. Luka govori o tome kako je dobila svoje ime, o svom ocu i o poslu svjetioničara. // BROJ TABLI: 2

9. Ext. – Int. // MARETA – SVJETIONIK

Luka i Dorotea su u svjetioniku. Razgovaraju o šijunima, olujnim vjetrovima kojih se stanovnici Mutara plaše. Dorotea poklanja Luki džepni nožić. // BROJ TABLI: 6

Prikaz 11: Proljeće, početak poglavlja, Mutare

TREĆI DIO – PROLJEĆE
BROJ TABLI: 29

10. EXT. // MARETA – MARETSKO OTOČJE

Luka i Dorotea posjećuju Maretsko otočje. Na putu do tamo Luka upravlja brodicom. Razgovaraju o svojem djetinjstvu i smiju se. Pokazuju nježnost jedna prema drugoj. Dorotea se ispričava Luki što je otišla s otoka prije deset godine i što se od tada više nije javljala. // BROJ TABLI: 7

11. EXT. // VELI ĐARDINI

Luka, Dorotea i Dujam nalaze se s Figom u Velim Đardinima. Figo prepričava svoja iskustva kao sezonskog radnika u turizmu. Razgovaraju o problematici masovnog turizma koji se odražava u Velim Đardinima. // BROJ TABLI: 6

12. EXT. // MALI ĐARDINI

Luka, Dorotea i Dujam su na prosvjedu protiv ukidanja putničke brodske linije Marena-Split. Okupljeni su zajedno s ostalim nezadovoljnim otočanima. U daljini se pojavljuju Šijuni. Luka govori Dujmu kako ih se više ne boji. // BROJ TABLI: 2

13. EXT // PLAŽA SANTINA

Nakon što ugledaju Dalmatinskog okaša, po kojem je Doroteina obitelj dobila prezime, Dorotea i Luka razgovaraju o leptirovom efektu. Odlučuju da će zajedno poslati projekte na natječaj. // BROJ TABLI: 2

14. EXT // MALI ĐARDINI – RIVA

U Malim Đardinima održava se 70. obljetnica otočne igre nošenja vjedra. Luka i njezina mama sudjeluju u igri. Nakon proglašenja pobjednica, svi skaču u more i vesele se. // BROJ TABLI: 6

5. SJEĆANJE // 18.8.2015.

Luka i Dorotea su tinejdžerici. Luka prati Doroteu kući gdje ugledaju auto Doroteinog tate. Dorotea se uplaši i ulazi u kuću. Ondje ugleda ozlijeđenu majku na podu i svog tatu. Počinje oluja. // BROJ TABLI: 2

15. EXT. // BARKETA

Luka i Dorotea šetaju Barketom. Noć je. Oko njih je sve pusto. Dorotea se prisjeća sretnog trenutka kojeg je podijelila s ocem dok je bila mala. Poljube se. // BROJ TABLI: 4

ČETVRTI DIO

LJETO

Prikaz 12: Ljeto, početak poglavlja, Mutare

ČETVRTI DIO – LJETO
BROJ TABLI:

16. EXT. // MUTARE – GRAD

Počela je turistička sezona. Grad je pun ljudi. Dorotea, Luka, Dujam i Figo kartaju briškulu. // BROJ TABLI: 4

17. EXT. // LUŠTRA

Na Luštri se održava ribarska fešta – Svitnjaci. Luka, Dorotea, Dujam i Figo se druže, razgovaraju i odlaze na koncert. Dorotea mašta o tome da nastupa na koncertu. // BROJ TABLI: 5

18. INT. // DOROTEINA KUĆA

Luka se budi. Ponovno je imala noćnu moru o požaru. Dorotea i ona ostaju u krevetu. Razgovaraju o velikim vrućinama. // BROJ TABLI: 4

19. EXT. // UVALE BANJADA

Luka i Dorotea su na kupanju. Dorotea otkriva Luki kako nije dobila novce za financiranje jednog od svojih projekata te kako više ne vidi smisao boravka na Mutaru. Svađaju se i rastaju. Iza njih se pojavljuju dim i vatra. // BROJ TABLI: 6

6. SJEĆANJE // 18.8.2015.

Sjećanje se nastavlja na 5. sjećanje. Dorotein otac je pijan i počinje ju napadati. Proklinje nju i mamu. Luka zove policiju. Policija dolazi i odvodi Doroteinog tatu. // BROJ TABLI: 2

20. EXT. // MALI ĐARDINI

Nebo je crveno. Sve je crveno. Veli Đardini gore. Stanovnici Malih Đardina moraju se evakuirati iz svojih domova. Luka, Dujam i Katarina spremaju stvari. Zabrinuti su. Pitaju se je li požar možda podmetnut. Dolazi obavijest da se svi moraju evakuirati s otoka. Luka odlazi biciklom. //BROJ TABLI: 6

21. EXT. // STARA LUKA MANKULI – TRAJEKT

Svi otočani se evakuiraju. Dolazi trajekt po ljude. Dorotea tješi Luku. Gledaju kako požar guta otok. Dorotea ju uvjerava kako će se sve obnoviti. Ohrabruje ju. Gledaju u požar i u šijune koji su se pojavili na nebu. Luka vadi nož iz džepa i baca ga u nebo. Pojavljuje se svjetlost s neba i sve postaje mirno...
// BROJ TABLI: 9

6. Teme

Osnovne teme kojima se strip bavi i koje se provlače i isprepliću kroz radnju mogu se svrstati u nekoliko međusobno povezanih segmenata.

6.1. Zbilja života na otocima

Depopulacija

Mnogi se hrvatski otoci suočavaju s ozbiljnim problemom depopulacije. Jedan od primjera je otok Olib, smješten na granici između Kvarnera i Dalmacije. Prema popisu stanovništva iz 2021. godine, na Olibu živi samo 117 ljudi, dok je 1914. godine tamo živjelo čak 2030 stanovnika. Otok Lastovo također bilježi pad broja stanovnika. Danas broji oko 748 stanovnika, a 1948. godine tamo je živjelo 1738 stanovnika. Otok Silba 2021. godine bilježio je 334 stanovnika.⁶ Što se tih brojeva tiče, valja napomenuti da se, radi turizma, stanovništvo otoka tijekom ljetnih mjeseci povećava za nekoliko tisuća. Postoji veći broj razloga zašto se depopulacija događa u tolikoj mjeri. Neki od razloga su ekonomskog karaktera, slijedi ih i nedostatak infrastrukture i poslovnih prilika te prirodni uvjeti koji otežavaju svakodnevni život. Bez sustavnog pristupa rješavanju problema, postoji opasnost da neki od hrvatskih otoka ili naselja postanu napušteni.

Otok Ošiljak nalazi se u blizini Preka, kraj Zadra. Ošiljak je najmanji naseljeni hrvatski otok. Prema popisu stanovništva iz 2021. godine, ondje je zabilježeno 35 stanovnika, ali brojka se razlikuje ovisno o godišnjem dobu. Naime, zimi ondje boravi tek desetak ljudi. Na Ošiljku nema trgovine, tako da stanovnici odlaze na Ugljan u nabavku, pritom obično jedan stanovnik kupi sve što je potrebno ostalim stanovnicima.⁷

Na otoku Vrniku je prije 200 godina zabilježeno 86 stanovnika, a 50 godina poslije bilo ih je 173. Danas na otoku živi samo dvoje. Čak je i posljednji klesarski majstor, sa svojom suprugom, odustao od boravka na Vrniku zimi, kad je otok izložen snažnim vjetrovima.⁸

Kroz razgovore i prikaze praznine u scenama krajolika i gradova htjela sam dočarati problem depopulacije i iseljenja na otoku Mutare. Novu prazninu na otoku osjećaju svi. Lukina baka i mama se u početku stripa prisjećaju vremena kada je bilo više ljudi. Baka govori Luki:

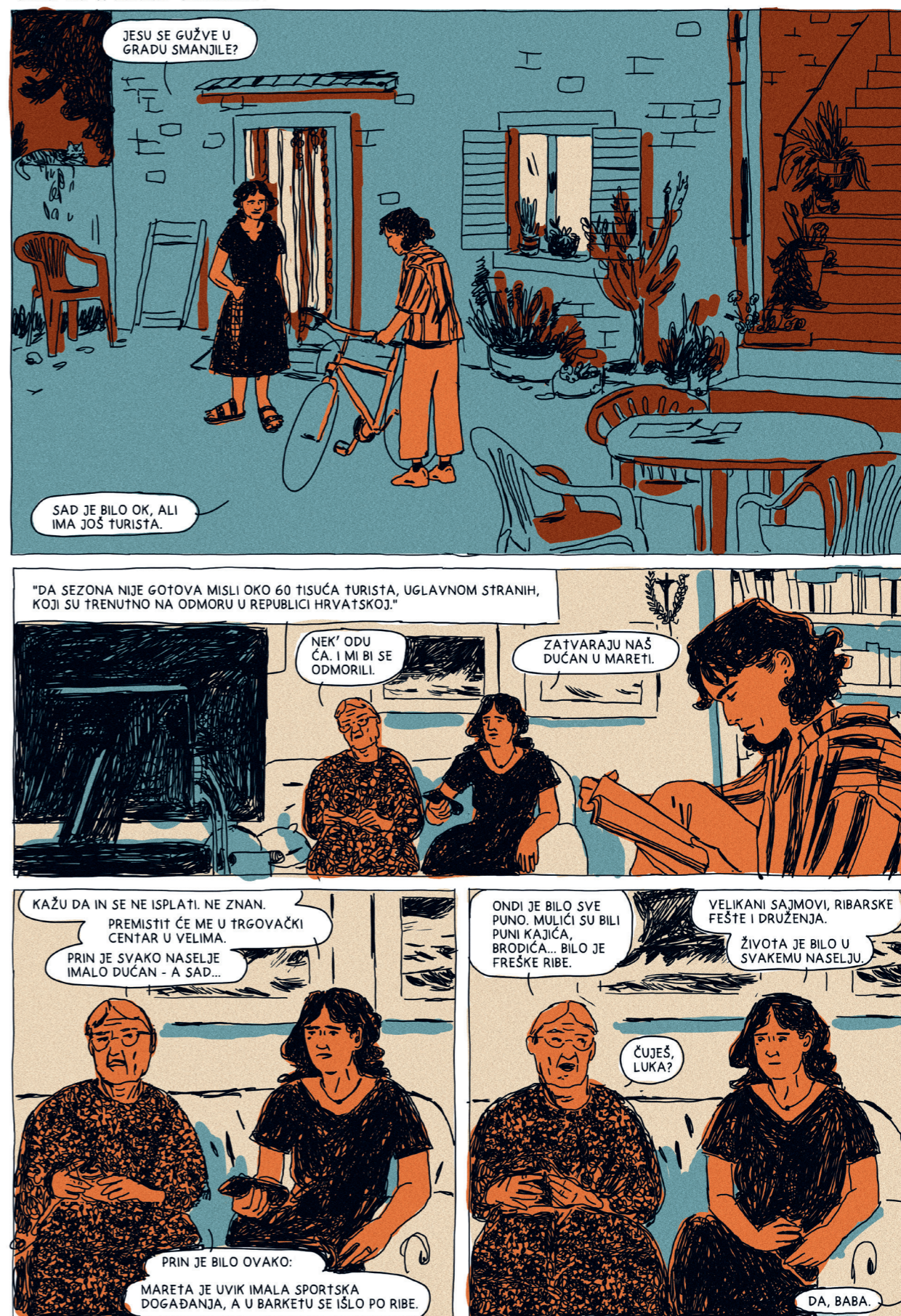
Prin je bilo ovako: Mareta je uvijek imala sportska događanja, a u Barketu se išlo po ribe... Ondi je bilo sve puno. Mulići su bili puni kajića, brodića... Bilo je freške ribe. Velikani sajmovi, ribarske fešte i druženja. Života je bilo u svakemu naselju.

6 Državni zavod za statistiku. <https://podaci.dzs.hr/hr/> (pristupljeno 26.6.2024.)

7 HRT - Hrvatska radiotelevizija. *Na otoku ih je manje od 10, a po špizu ide jedan za sve* <https://magazin.hrt.hr/price-iz-hrvatske/na-otoku-ih-je-manje-od-10-a-po-spizu-ide-jedan-za-sve-1107298> (pristupljeno 27.8.2024.)

8 Vrnik.com.hr. *O Vrniku*. <https://vrnik.com.hr/o-vrniku/> (pristupljeno 27.8.2024.)

4. EXT.- INT. // MARETA - LUKINA KUĆA

Prikaz 13: 4. EXT. - INT. // Lukina Kuća, Mutare

Prikaz 14: 11. EXT // Veli Đardini, Mutare

Majka komentira kako su se gotovo svi njeni kolege iz generacije odselili s otoka. U nekoliko navratae i Dujam i Figo su začuđeni što se Dorotea useljava na otok. Figo joj u proljeće kaže "Još si tu? Čoviće, svi bižu s Mutara, a ti useljavaš!!!"

Hipertrofija turizma

Otoci Hvar, Pag, Vis, Rab i Korčula neki su od otoka s najrazvijenijem turizmom i najvećim zabilježenim brojevima noćenja. Hipertrofija turizma na Jadranu uzrokuje razne probleme. Otok Mutare reflektira zbilju takvih područja. Za vrijeme sezone stanovništvo otoka poveća se za nekoliko tisuća. Polako se gubi autentičnost otoka i njegova baština jer se sva ponuda na otoku komercijalizira u službi turizma. Dijelovi otoka preizgrađeni su apartmanima i hotelima. Veli Đardini dio su Mutara gdje se nalaze isključivo luksuzni hoteli i resorti koji ciljaju na bogate turiste, a u isto vrijeme ostavljaju lokalno stanovništvo segregirano iz cjelokupnog konteksta. Plaže na Mutaru krcate su ljudima tijekom sezone, što narušava prirodni okoliš i smanjuje kvalitetu života lokalnih stanovnika. Poslovi u turizmu su slabo regulirani, a to pak rezultira eksploatacijom radnika. Razgovori koje vode likovi u stripu otkrivaju neke od tih problema.

Gotovo jedina opcija poslovanja na otocima je turizam, ali prekomjerni fokus na turizam dovodi do zapostavljanja drugih sektora gospodarstva i uzrokuje s time povezane probleme.

Prosvjedi protiv masovnog turizma dođagaju se u mnogim europskim gradovima. U svibnju 2024. godine u Barceloni je održan veliki prosvjed protiv masovnog turizma. Tisuće stanovnika izašlo je na ulice kako bi iskazali svoje nezadovoljstvo s ciljem da se stvori novi ekonomski model i uvede bolja regulacija masovnog turizma.⁹ Najveći problem predstavlja činjenica da se grad pretvorio u grad turista, umjesto da služi onima koji tamo žive – lokalcima. Tako su cijene stanova rapidno porasle, čak za 70 posto.¹⁰ Neki od prosvjednika špricali su turiste vodenim pištoljima, a većina ih se okupila s transparentima. *Tourists go home* slogan je koji se integrenirao u mnoge anti-turizam pokrete.

Za vrijeme boravaka na nekim od hrvatskih otoka, kroz razgovore sa stanovnicima i čitajući vijesti, uočila sam otpor prema turizmu. I kroz vlastita iskustva lako se može utvrditi da je ljeti previše ljudi na jednom mjestu. Šetajući Suhom Puntom na Rabu, naišla sam na zapuštenu zgradu koja je nekada bila ugostiteljski objekt. Na stepeništu je bilo nekoliko grafiti kao što je *Stop devastaciji Suhe Punte*.

9 CNN. *Barcelona Tourism Protests*. <https://edition.cnn.com/2024/07/08/travel/barcelona-tourism-protests-scli-intl/index.html> (pristupljeno 27.8.2024.)

10 Dnevnik.Hr. *Prosvjed protiv masovnog turizma u Barceloni*. <https://dnevnik.hr/video/prosvjed-protiv-masovnog-turizma-u-barceloni---62859496> (pristupljeno 27.8.2024.)

Konceptualno, ovdje bih spomenula studentski rad *Splitska dica // Tent community* Marije Matulić, Alejandre Robles Sose i Neve Zidić koji je nastao na radionici spekulativnog dizajna Interakcije 2018. – *Speculative Design Workshop: Life After Disaster*, pod vodstvom mentora Teda Hunta i Marije Polović¹¹ kojeg sam imala priliku vidjeti na izložbi *Nove refleksije o spekulativnosti – Spekulativni dizajn i edukacija* u HDD Galeriji 2019. godine u Zagrebu. Rad spada u praksu koja se naziva i spekulativni dizajn. Cilj spekulativnog dizajna nije predstaviti prijedloge dizajna vođene komercijalnim interesima, nego dizajnirati prijedloge koji identificiraju i raspravljaju o ključnim pitanjima koja bi se mogla dogoditi u budućnosti.¹² Rad ističe problem zanemarivanja studentskih potreba (osobito stambenih) radi problema masovnog turizma koji je prisutan u Splitu. Cijene smještaja rastu, a studenti često ostaju bez krova nad glavom za vrijeme ispitnih rokova budući da stanodavci u ljetnim mjesecima radije iznajmljuju stanove turistima za višu cijenu. Autori ističu problem grada koji se oslanja isključivo na turizam, a radi nedostatka regulacija, on djeluje na negativan način na ostale sektore. U radu *Splitska dica* studenti osnivaju istoimeni društveni pokret i djeluju na način da postavljaju šatore po gradu koji služe kao privremeno stambeno rješenje. Iako je rad zamišljen, prema načelu spekulativnog dizajna, kao da se događa u budućnosti, problem je prisutan i realan danas.

U kontekstu pitanja prekomjernog turizma i mogućeg ishoda koji bi imao na život na Jadranu, voljela bih spomenuti i rad *Život nakon turizma* (2018.) već spomenutih Ivica Mitrovića i Olega Šurana. Njihov rad također spada u praksu koja se naziva spekulativni dizajn. U navedenom radu autori preispituju budućnost grada Splita, složivši naraciju da se 2055. godine dogodila ekstremna promjena životnih i ekonomskih uvjeta na Jadranu. Stvaraju scenarij u kojem su rekordne temperature uzrokovale velike klimatske promjene, uključujući ekstremne suše i katastrofalne požare. Što se dešava nakon svih promjena, autori u svom konceptu opisuju:

Od 2030. do 2045. godine turizam, kao jedna od temeljnih ekonomskih grana ovog geografskog područja, u potpunosti nestaje. Val iseljavanja započinje krahom turizma i potpunim ekonomskim slomom jadranskih gradova i završava do kraja 50-ih godina; u tom razdoblju velik dio stanovništva odlazi prema unutrašnjosti zemlje i sjeveru Europe. Preostalo stanovništvo razvija nove životne stilove kojima pokušava ponovo pokrenuti urbani život u jezgrama starih povijesnih gradova. Za njih život nakon katastrofe, život nakon

11 Interakcije.net, *Interactions 2018: Speculative Design Workshop – Life After Disaster*, <https://interakcije.net/en/2018/08/27/interactions-2018-speculative-design-workshop-life-after-disaster/> (pristupljeno 29.8.2024.)
 12 Dunne, Anthony, and Raby, Fiona. *Speculative Everything: Design, Fiction, and Social Dreaming*. The MIT Press, 2013.

turizma, predstavlja novi industrijski početak, ali ne kao nekoć, vezan za velike industrijske gigante, već kroz mrežu malih obrta i proizvodnja. Ljudi se okreću novim znanjima koje povezuju s tradicionalnim vještinama proizvodnje.¹³

Prikaz 15: Stop Devastaciji Suhe Punte, fotografirano na otoku Rabu, kolovoz 2024.

Prikaz 16: Marija Matulić, Alejandra Robles Sosa i Neva Zidić: Splitska dica // Tent community

13 Mitrović, Ivica, i Oleg Šuran. *Život nakon turizma* (dokumentacija), 2018., tekst: <https://interakcije.net/2019/02/23/zivot-nakon-turizma-dokumentacija/> (pristupljeno 29.8.2024.)

Mitrović i Šuran nude pozitivna rješenja i stvaraju naraciju gdje se stavlja naglasak na otporne morske organizme, jednostanične alge, salamurne račiće i vlasulje. Radi njihove otpornosti, u Splitu se ti organizmi počinju uzgajati, te se Peristil, nekadašnji središnji trg povijesne jezgre, pretvara u bazen za farming. U okolnim zgradama proizvodnja se nastavlja glede sušenja, konzerviranja, pakiranja i pripreme za distribuciju. Osim farme morskih organizama, industrijalizacija i obrt se vraćaju u prvi plan – vinarstvo, maslinarstvo i drugo. Rad je istraživačkog tipa i prezentiran je kroz video dokumentaciju, instalaciju, izložbu, radionice, ali i kroz pripremu i prezentaciju jela od navedenih izvora koji bi služili za razvoj gospodarstva u scenariju 2055. godine.

U stripu se kroz komentare građana govori o zanemarivanju kulturne baštine. Sva događanja ciljana su isključivo za zanimaciju turista i kao takva najčešće nemaju veze s tradicijom i baštinom otoka. Iako se u stripu prikazuje i autohtona igra – utrka vjedrima – gubitak autohtonosti prisutan je na otoku, osobito u predijelu Velih Đardina, gdje se pretjeranom izgradnjom izgubio autentičan krajolik te se stvorilo mjesto koje je odsječeno od ostatka otoka, pa tako i njegove povijesti i kulture.

Lana Stojićević (r. 1989.) vizualna je umjetnica koja se u svom radu često bavi devastacijom kulturne baštine i transformacijom krajolika kao rezultata masovnog turizma. Spomenula bih njezin rad *Betonicus*.

Imaginarna kazališna predstava Betonicus inspirirana je činjenicom da arhitektonski neo-stil imitira stilove prošlosti. Betonicus je betonski neo-anticki stup koji je trajno postavljen u ilegalno izgrađenom turističkom apartmanu. On sanja da je drevni originalni stup koji je postavio sam car Dioklecijan. Plasticus, lik koji predstavlja plastična vrata, simbolizira male, ali raširene, devastirajuće elemente koji se često uključuju u kulturnu baštinu. Peristil, središnji trg Dioklecijanove palače u Splitu, zamišljen je kao mjesto premijere predstave, što je prikazano u maketi scenografije.¹⁴

Rad se osvrće na arhitektonsku gradnju značajnu za kulturnu baštinu te se bavi novim materijalima suvremenog građevine koji *glume da su nešto što nisu*.¹⁵ Time se problematizira narušavanje autohtonosti i nepoštivanje tradicije gradnje u takvim područjima.

14 Stojićević, Lana. *Selected Works*. 2023., https://www.lanastojicevic.com/wp-content/uploads/2023/02/Selected_Works_Lana_Stojicevic.pdf (pristupljeno 1.9.2024.)

15 Stojićević, Lana. *Betonicus*. HDLU Split, <https://www.youtube.com/watch?v=4WAS5RaNLtA> (pristupljeno 1.9.2024.)

Prikaz 17: Ivica Mitrović i Oleg Šuran: Život nakon turizma

Prikaz 18: Lana Stojićević: Betonicus

Prikaz 19: Mariko Tamaki, Jillian Tamaki: Skim

6.2. Odrastanje na otoku

Žanrovski, Coming-of-age stripovi fokusiraju se na psihološki i moralni rast te prate protagonista od mladosti do odraslosti. Istraživanje i čitanje ovih stripova uvelike je inspiriralo stvaranje Mutara.

Skim (2008.) je strip koji piše Mariko Tamaki (r. 1975.) i crta Jillian Tamaki (1980.), a radi se o životu djevojke Skim koja pohađa žensku katoličku školu. Drugačija je od svojih kolegica, zanima ju prakticiranje vještichijih rituala i sviđa joj se starija profesorica. Njezino odrastanje prikazano je kroz prizmu tipičnih srednjoškolskih događanja, ali uz gorčinu izoliranosti od svojih kolega, popraćenu tragedijom koja odjekuje školom. Njezine misli prikazuju se kroz interpretiranje njezinih dana u obliku dnevničkog zapisa, pa tako i sam strip počinje:

...Ja sam: Kimberly Keiko Cameron; Moja najbolja prijateljica: Lisa Sur; Moja mačka: Sumo<3, Interesi: wicca religija, tarot karte, astrologija (ja=vodenjak=jako nepredvidljiva), filozofija; Omiljena boja: crna crvena...¹⁶

16 Tamaki, Jillian and Mariko Tamaki. *Skim*. Groundwood Books, 2008.

Uvod i intima glavnog lika stavljaju jasne temelje za srednjoškolsku scenu i to se naravno očituje u jeziku i načinu prihvaćanja stvarnosti oko sebe.

Uli Lust (r. 1967.) u svom autobiografskom stripu *Danas je posljednji dan ostatka tvog života* (2008.) opisuje crtice svog odrastanja kroz prilično brutalne i iskrene scene koje uključuju nepromišljenost mlađe dobi, lude avanture i neugodne situacije koje su mogle dovesti (ili jesu dovele) do prilično negativnih ishoda.

Prikaz 20: Ulli Lust: Today is the Last Day of the Rest of Your Life

Zvrckasti trenuci u školi oživljavaju se kroz likove Ivica Bednjanca u stripu *Jasna i osmoškolci* (1994.). Likovi se suočavaju s prvim simpatijama, školskim (ne) prilikama, odnosima u obitelji i ukratko pojmom odrastanja.

Persepolis (2007.) Marjane Satrapi (r. 1969.) opisuje njezino djetinjstvo i rane odrasle godine u Iranu i Austriji tijekom i nakon Islamske revolucije.

Daria Bogdanska (r. 1988.) u *Wage Slaves* (2018.) prikazuje realnost selidbe u novu državu kao studentice, potragu za poslom i sve pravne i legalne cake koje sprječavaju doseljenike u ostvarenju emancipacije.

Kriza četvrtine života (eng. *Quarter-life crisis*) je razdoblje neizvjesnosti i preispitivanja koje se obično događa između srednjih 20-ih i ranih 30-ih, kada

se ljudi osjećaju zarobljenima, neinspiriranima i razočaranima. U stripu svaki lik ima drugačiju sliku života na otoku i mogućnosti života negdje drugdje. Mutare međutim u prvi plan ističe priču o Luki Matadur i Dorotei Refolo koje imaju 25 godina i upravo se suočavaju s tom krizom. Luka cijeli život živi na Mutaru, a Dorotea je povremeno dolazila s roditeljima. Kroz strip se pojavljuju sjećanja na njihovo djetinjstvo i tinejdžersku dob. U djetinjstvu postoje naivne želje i snovi koji će ih pratiti dok se ne budu rastale, ali će se taj mladenački žar ponovno pojaviti nakon njihovog novog susreta. Doroteino odrastanje bilo je popraćeno problemima u obitelji i konstantnim selidbama, što se ucrtalo u njezinu osobnost. Kompleksnost odrastanja na otoku prikazana je kroz prizmu Lukine usamljenosti i straha od samoće. Otok može djelovati izolirajuće. Već u prvim tablama Luka i Dujam otkrivaju činjenicu kako se veliki broj ljudi odselio s otoka. Postavlja se pitanje što dalje – Lukina inertnost i komfor čine da se zadovoljava ostankom, a čak se i Doroteina impulzivnost smanjuje nakon što se vrati na otok. Obje pokušavaju promijeniti otok na bolje, svjesne ograničenja svojih mogućnosti.

Prikaz 21: Ivica Bednjanec: Jasna i osmoškolci

Prikaz 22: Marjane Satrapi: Persepolis

Prikaz 23: Daria Bogdanska: Wage Slaves

6.3. Klimatske promjene

Međutim, ima nešto iluzorno umirujuće u toj spremnosti da se preuzme krivica za prijetnje našem okolišu: mi volimo biti krivi jer ako smo krivi, onda sve ovisi o nama, mi povlačimo konce katastrofe te se stoga možemo i spasiti naprosto tako da promijenimo svoj život. Ono što doista teško prihvaćamo (barem na Zapadu) jest to da smo svedeni na čisto pasivnu ulogu nemoćnog promatrača, koji samo može sjediti i gledati kakva će biti njegova sudbina – kako bismo izbjegli takvu situaciju, skloni smo upustiti se u luđački opsesivne aktivnosti, reciklirati stari papir kupovati organsku hranu, bilo što, samo da možemo biti sigurni da nešto činimo i dajemo svoj doprinos, poput ljubitelja nogometa koji podržava svoj tim pred televizijskim ekranom kod kuće vičući i poskakujući na kauču u praznovjernom uvjerenju da će to na neki način utjecati na ishod. Prevladavajuća podijeljenost u našem stajalištu prema ekološkim katastrofama, koja objašnjava našu čudnu neaktivnost (znamo da je prijetnja katastrofe stvarna, ali ne vjerujemo baš sasvim u to da će se katastrofa dogoditi), ovdje je potpuno izokrenuta: veoma dobro znamo da ne možemo doista utjecati na proces koji može dovesti do našeg uništenja (kao što je Vulkanska erupcija), ali ipak je odviše traumatično da to prihvatimo i stoga se ne možemo oduprijeti porivu da nešto učinimo, čak i ako znamo da je to naposljetku besmisleno. Nije li to razlog zbog kojega kupujemo organsku hranu? Tko doista vjeruje da su napola trule i skupe "organske" jabuke doista zdravije? Stvar je u tome da kupujući takve jabuke mi ne kupujemo i konzumiramo samo proizvod – mi istovremeno činimo nešto smisljeno, pokazujemo svoju brigu i globalnu svijest, sudjelujemo velikom kolektivnom projektu. Isto vrijedi i za recikliranje: osjećamo se bolje zbog toga što činimo nešto kako bismo pomogli Majci Zemlji.¹⁷

U navedenom citatu Žižek jasno kritizira iluziju kontrole nad nepredvidivim ekološkim i klimatskim promjenama. Njegova teza je, dakako, primljenjiva i na kritiku društva u narativu otoka Mutare. Na otoku je prisutan konformizam¹⁸ koji se opravdava rečenicom „Što ne možeš promijeniti, podnosi onakvo kakvo je.“ Dakako, otočani nisu krivi za pojavu klimatskih promjena, niti joj se oni mogu odupirati ili popraviti situaciju. Međutim, taj globalni problem utječe na njih i izloženi su velikoj opasnosti, koja se očituje pojavom požara na kraju stripa. Prema podacima Državnog vatrogasnog operativnog centra 193 HVZ-a u siječnju 2024. zabilježeno je povećanje broja požara od 173,68 % u odnosu na siječanj 2023., dok je broj požara u veljači bio 37,10 % veći od veljače u 2023. godini.* Pitanje o tome je li požar nastao ljudskim faktorom ili je posljedica klimatskih promjena ostaje otvoreno, ali činjenica da se požari globalno dešavaju u ogromnoj mjeri je neosporna, pa tako i u Hrvatskoj. Ono što je ipak moguće je uspostaviti način koji će sustavno rješavati taj problem.

17 Žižek, Slavoj. *Zemlja, blijeda majka*. Prijevod Marina Miladinov. *Kontejner, Touch Me Festival 2011: Zlo/Upotreba energije/Energy Ab/Use*. Zagreb, 2011.

18 HVZ. *Povećan broj požara u odnosu na 2023. godinu*. <https://hvz.gov.hr/vijesti/povecan-broj-pozara-u-odnosu-na-2023-godinu/4356> (pristupljeno 27.8.2024.)

U kontekstu klimatskih promjena, spomenut ću rad *Sun and Sea (Marina)*, operu Line Lapelytė s libretom Vaive Grainytė, u režiji Rugilė Barzdziukaitė koji je bio predstavljen u sklopu Venecijanskog bijenala 2019. i osvojio najveću nagradu festivala – Zlatnog lava. Premijera opere bila je 2017. godine u Nacionalnoj galeriji Litve, a na Bijenalu je prevedena na engleski jezik. Rad je instaliran kao plaža u zatvorenom prostoru i čini ga 24 izvođača. Gledatelji se stepenicama penju na balkon i na taj način gledaju operu odozgo. Gledatelji vide glumce/pjevače koji se nalaze na plaži. Oni se sunčaju, igraju frizbi, slušaju glazbu, tipkaju poruke na mobitelima, šetaju po pijesku i slično. Iako je opera postavljena u ležernoj atmosferi na plaži, sadržaj libreta ima mračan sadržaj, zapravo tematizira propadanje Zemlje. Njihove solo arije i kolektivne harmonije bave se uzrocima i fizičkim utjecajima klimatskih promjena, a teme uključuju sunce, plimu, onečišćenje oceana, prijetnje Velikom koralnom grebenu i ekstremne vremenske neprilike.

Prikaz 24: Sun and Sea (Marina)

6.4. Mistika

U kontekstu mistike i legendi, spomenula bih španjolsku strip autoricu i ilustratoricu Mayte Alvarado koja se u svom stripu *La isla* (2021.) na jedinstven način bavi mistikom i legendama na izmišljenom otoku koji nema ime. Strip je prožet simbolikom i metaforama inspiriranim legendama i mitovima. Kroz naraciju stripa proteže se drevna legenda, priča mornara prema kojoj će doći sudnji dan kada će veliki val pomesti sve pred sobom i potopiti čitav otok. Način na koji Alvarado crta krajolik otoka i likove ispunjen je mistikom i izaziva znatiželju, a bojom upravlja raspoloženjem stripa. Strip odaje dojam kao da se cijela priča nalazi u prijelazu između sna i jave.

Šijuni

Inspirirana pučkim predajama, izmišljam predaju o šijunima koji se pojavljuju oko otoka Mutare. Šijuni su olujni vjetrovi ili pijavice. Na otoku Mutare gotovo ih se svi boje i izbjegavaju gledati u njih. Kada kreće oluja, šijuni se pojavljuju uz obalu, otočani zatvaraju grilje i skrivaju se podalje od njih, a djecu od najranijih nogu uče da oni donose zlo:

U šijunima i pijavicama, po pučkom vjerovanju, su duhovi vještica i vještaca, koji u ovom svom obliku, kad izazivaju nevrijeme i svoje opake i zle moći usmjeravaju prema moru uništavajući brodove, shvaćeni su kao izraziti morski demoni i pripadaju pomorskim tradicijama, bez obzira na svoje kontinentalno porijeklo. Da bi se onemogućio u svom zlu djelu taj morski demon, višćica ili viščun, vjerovalo se da je dobro baciti nož ili neki metalni predmet, naprimjer kosir, pa i kamenu pločicu na koju bi se ucrtalo „salamunovo slovo“ – (jednopotezno nacrtana zvijezda s pet krakova) usred šijuna i da pogodi viščicu, viščuna u oko, pa će se nevrijeme smiriti. O načinu suzbijanja nevremena, bacanjem noža u oblake pričale su se razne priče.¹⁹

Šijuni su u kontekstu stripa metafora za probleme koji pogađaju otoke, ali ih otočani ignoriraju. Ta se metafora najjasnije može iščitati u trenutku kada su Luka, Dujam i Dorotea na prosvjedu, a u daljini se naziru šijuni. Dujam upita Luku da napuste prosvjed radi šijuna. Luka odgovara Dujmu da ih se više ne boji i gleda u njih, dakle protagonistica se suočava se s problemima otoka. Zahvaljujući produbljivanju odnosa s Doroteom, Luka u tom dijelu stripa ima formirane nove stavove i traži rješenja i nove mogućnosti za otok, odnosno želi napraviti promjene.

Prikaz 25: Mayte Alvarado: *La isla*

¹⁹ Alaupović Gjeldum, Dinka. *Naše more i pučka predaja*. Znanstveni članak. 2014. Preuzeto s <https://hrcaj.srce.hr/file/203105> (pristupljeno 26.8.2024.)

BAŠ SE SPUSTILO.

BRZO ĆE TO.

ZAMISLI BITI TU GORE SAM. NA NEKOM ZAPUŠTENOM DIJELU OBALE.

MENI TO NE BI SMETALO.

MENE BI TA SAMOĆA SHRVALA.

POGLEDAJ, LUKA

JESU ŠIJUNI?

ŠTO JE TO?

KAO NEKAKVE PIJAVICE.

NEMOJ BAŠ GLEDATI U NJIH.

ZAŠTO?

PRIČA SE DA SU PROKLETI. NA MUTARU IH SE SKORO SVI PLAŠE. NEĆE NAUDITI AKO IH OVAKO KRATKO GLEDAŠ, ALI MOGU TI POREMETITI SNOVE.

ŠTO DUŽE DRŽIŠ OČI NA NJIMA, TO VIŠE NESRICE PRIZIVAŠ. TAKO SE KAŽE.

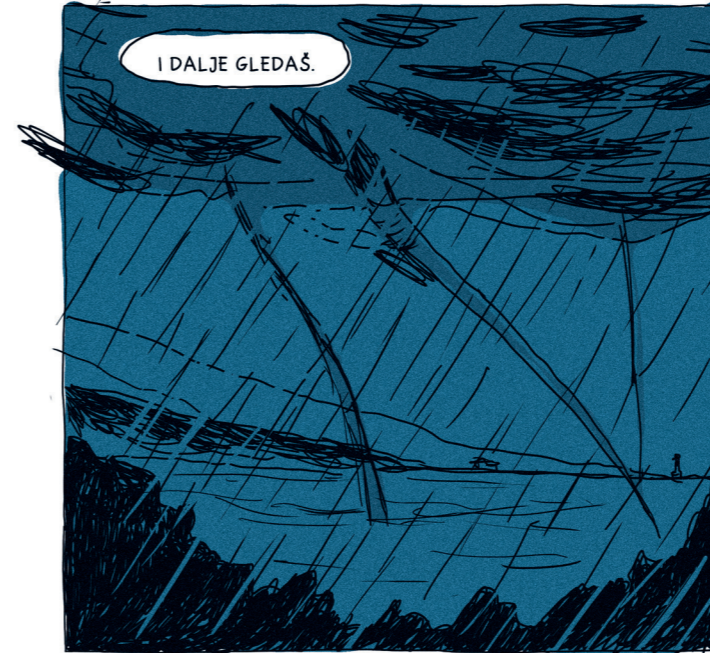
ŠTVARNO VJERUJEŠ U TO?

PA, I NE.

SAMO ŠTO JE TO NEKAKO UKORIJEJENO U MENE.

DIO MENE PROTIV KOJEG SE BORIM.

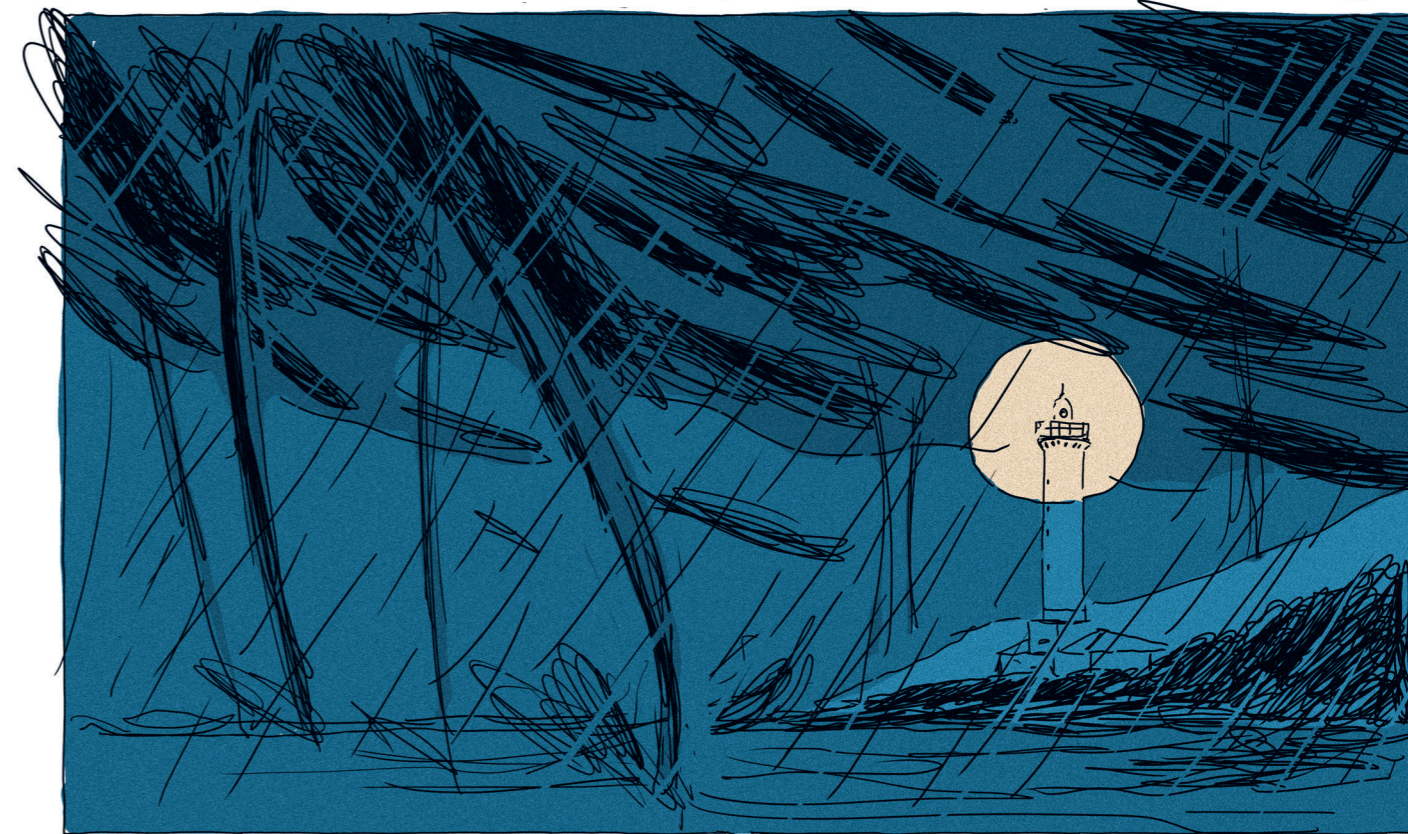
I DALJE GLEDAŠ.

DA PRESTANEM?

TO JA NE MOGU ODLUČIT ZA TEBE.

Maretsko otočje – legenda o otoku Mirakuja

Razmišljala sam na koji način povezati priču o šijunima s nečim pozitivnim. Pokušala sam to učiniti s legendom o nastanku otoka Mirakuja koji je jedan od pet otoka Parka prirode Maretsko otočje. Legenda ide ovako:

Priča se da je MIRAKUJA najmlađi otok Jadrana, stvoren sam od sebe – zato se i zove čudo. Maretsko otočje nekada je bilo mjesto di se nije plovilo, uvijek su tu bile strašne nevere. Dugo su ovdje harali olujni vjetrovi šijuni. Virovalo se da se u šijunima nalazi zloduh, demon. Jednog dana jedan se mornar odlučio suočiti s tim zlom. Doša je u srce nevere, izvuka svoj nož, čuveni mutarski apotropej i izgovori ove riječi: „Rebiestvo i šijunuada nestani...ćuaro nebo obećaj...“ , bacio je svom silom nož usred šijuna. I zbilja... postade sve mirno...

Pouka legende očituje se u tome da je potrebno suočiti se sa zlom. Nakon što se mornar u priči suočio sa zlom, stvorilo se čudo – prestale su nevere, a čudo reprezentira otok Mirakuja. Nož u naraciji dobiva ulogu apotropeja^{*}, a riječi „Rebiestvo i šijunuada nestani...ćuaro nebo obećaj...“ znače „Prokletstvo i oluja (mnoštvo šijuna) nestani... vedro nebo obećaj...“

Briškula i povezanost s tarotom

Francuski pisac Antoine Court de Gébelin (1725.–1784.) piše rečenicu koja je jedna od prvih pisanih zabilješki povezivanja tarota sa mističkim i okultnim značenjima. Tvrdio je da tarot ima egipatsko podrijetlo i povezivao ga s egipatskom knjigom Thotha:

Ako vjerujemo antici, ova igra je egipatska i povezuje se s čuvenim Smaragdnim pločama na kojima je Thoth, Hermes Trismegistos, urezao u hijeroglifskim simbolima čistu suštinu znanja, baš kao u Hermetičkoj knjizi.²⁰

Jean-Baptiste Allietti (pseudonim Etteilla) bio je francuski okultist koji je pisao o povezanosti tarota sa standardnim špilom igračih karata čiji su glavni simboli srce, karo, pik i tref:

Špil od 78 karata nazvan Tarot sastoji se od 22 trijumfa i 56 karata u četiri boje, koje su u svemu slične našim običnim kartama, to jest: srce, karo, pik i tref.²¹

* Apotropej (grč. ἀποτρόπαιος; koji odvraća nesreću) (hamajlija, amulet, talisman), predmet za koji se vjeruje da svojom trajnom snagom uništava zle utjecaje što ih prouzrokuju demoni i druge naravne i nadnaravne sile; štiti ljude, životinje, usjeve, predmete, posao od svih nevolja koje ih mogu pogoditi.

20 Court de Gébelin, Antoine. *The Primitive World, Analyzed and Compared with the Modern World*, Volume 8, 1781.

21 Etteilla (Jean-Baptiste Alliette). *How to Entertain Yourself with the Deck of Cards Called Tarot*. 1785.

Talijanske karte Triestine slične su standardnim igračim kartama, također imaju četiri boje. Međutim, njihova povezanost s tarotom također postoji. Simboli na Triestinama jesu: kup (pehari), špade (mačevi), baston (štapovi) i denar (novčići), jednako kao i u maloj arkani tarot karata.

Briškula je kartaška igra koja je karakteristična za Dalmaciju. Igra se talijanskim kartama Triestinama. Razmišljajući o toj tradiciji, svakog od likova povezujemo s jednim od simbola kartaške igre briškula. U kontekstu tumačenja tarota, simbolika i karakter svakog lika može se povezati sa sljedećim simbolima: Luka – špade, Dorotea – denari, Dujam – kupovi, Figo – bastoni. Njihovi prikazi u kontekstu karata nalaze se na početku svakog poglavlja.

Luka je na karti špada. Dakle, mač ima ulogu apotropeja. Boja mačeva u tarotu predstavlja um i intelekt te moć osobnih misli. Riječ je o zračnom znaku. Prije nego što Luka baca nož u nebo, prikazan je kadar gdje je u prvom planu njezina ruka u kojoj drži nož. Taj je prikaz inspiriran kartom As mačeva koja se u proricanju tarot kartama čita kao "Aha" trenutak u kojem se pojedincu otvara mentalna prepreka i on tada jasno vidi. U nekim čitanjima odnosi se na nove početke, odnosno na čudo koje se dogodi u ostvarivanju kakvog cilja.

Novčići ili pentakli su zemljani znak i predstavljaju materijane aspekte u životu. Mogu se gledati samo kroz fizičke, materijalne ciljeve, ali ti ciljevi mogu se ostvarivati i na mentalnoj razini i predstavljati rast i nove početke. Dorotea je reprezentirana kroz taj element iz razloga što joj je glavna težnja dobivanje materijalnog dobra pomoću kojeg bi voljela unaprijediti stanje otoka. Ipak, u tom liku postoji i unutarnji konflikt te bi se moglo reći da je Dorotea na razmeđu između novčića i štapova, jer štapovi predstavljaju kreativnu energiju i želju za stvaranjem. Međutim, kako joj je osnovni fokus za vrijeme radnje stripa dobivanje financijske potpore za svoj projekt, ona je fokusirana isključivo na to i njezin afinitet u kreativnom aspektu se gubi. Frustrirana radi negativnog ishoda natječaja za potporu, ona gubi smisao i odlučuje napustiti otok. Ipak, njezina volja za stvaranjem i vjernost voljenim osobama omogućiti će joj da ohrabri Luku u trenutku prije nego što će Luka baciti nož u nebo.

Pehari su vodeni znak i predstavljaju emocije te odnose i veze s drugim ljudima. Dujam je lik koji u više navrata tijekom stripa objašnjava svoju emocionalnu vezu s otokom i bliskim ljudima.

Štapovi su element vatre i predstavljaju snažnu i odlučnu energiju, kreativnost i ambiciju. Predstavljaju rast i akciju. Riječ je o impulzivnoj energiji koja se može razabrati u liku Figa.

7. Proces nastanka rada

Ideja o otoku Mutaru javljala mi se u više navrata, najviše za vrijeme ljeta, kada bih boravila na Jadranu. Kroz godine mi se stvorila jedna topla, ali i pomalo nostalgичna slika svih boravaka i iskustava na obali. Uvijek su me inspirirali neobavezni razgovori sa stanovnicima koji žive na otoku ili negdje uz more. Često sam slušala razgovore o tome kako stanje više „ne valja“ i kako su „sve uništili“, gdje su oni na koje je kritika usmjerena kratko oslovljavani kao „oni“. Često sam slušala i o tome kako je „prije bilo ljepše“, kako „mladi odlaze“ i kako su „turisti sve pokvarili“. Naravno, slušala sam, ali i iskusila, pozitivne priče kao što su one o ljetnim prijateljstvima i ljubavima, dogodovštinama na feštama, putovanjima brodićima, zanimljivim turistima kojima se više nitko ne sjeća imena, noćnim kupanjima i slično. Stereotipne su to priče kakve se mogu čuti u raznim podnebljima, ali kada ih se sve sabere, može se stvoriti jedinstvena atmosfera ili osjećaj tog prostora.

Sjećam se jedne večeri ranog proljeća na otoku Rabu. Bura je bila snažna i bilo je još prilično hladno. Šetala sam uz obalu, nebo je bilo izuzetno vedro i bila je noć pa su se zvijezde jasno iscrtavale iznad mene. Nigdje nije bilo nikoga. Plaža i riva su bile nevjerojatno puste, valovi su udarali u golo kamenje i taj zvuk nije nitko mogao čuti osim mene. Sjećam se tog osjećaja samoće i izoliranosti. Na nekim dijelovima cesta nije osvijetljena uličnom rasvjetom tako da sam teturala po mraku. Večeri u Suhoj Puntici nisu ni ljeti puno življe, ali ta melankolija i nostalgija koja je tada vladala jako se ucrtala u moje pamćenje. Moguće je da je to nešto što sam mogla osjetiti samo u nekoliko navrata i nije dio moje svakodnevice. Odrastajući u Gorskom kotaru, u dijelu gdje također nema puno stanovnika i gdje cijele godine vlada prilična tišina, rijetko sam osjetila takvu vrstu nostalgije i samoće. Dakako da je subjektivan osjećaj između ta dva mjesta različit. Odlučila sam taj osjećaj boravka na otoku, koji mi je vrlo lako prizvati u sjećanje jer je specifičan, zadržati i čekati kada ću ga moći ilustrirati i oživjeti. Negdje početkom ljeta 2022. godine počela sam više pratiti vijesti i čitati novosti u svijetu. Kako je bilo ljeto, tako je, naravno, bio i povećan broj požara u Hrvatskoj i u svijetu. Svaki dnevnik imao je barem jedan prilog o požaru koji je buknuo negdje u svijetu, ali i na našoj obali. I onda je 2023. godina dobila titulu rekordera za najtoplije zabilježeno ljeto u povijesti. Sve te vijesti, podražaji i iskustva sakupila su se u jednu hrpu i počela sam u grubo crtati skice i paralelno pisati tekst. Od samog početka bilo mi je jasno što želim – osmisliti otok koji bi mogao igrati ulogu ogledala i zrcaliti zbilju hrvatskih otoka.

Osmišljavanje cijele priče proizašlo je iz maštanja i crtanja zemljovida otoka. Proučavala sam rječnik dalmatinskih riječi i razne otočne dijalekte i sa zanimanjem istraživala imena naselja koja će se konceptualno uklapati u cjelinu. Pri izradi zemljovida bilo mi je važno na autentičan način prikazati atribute koje posjeduju jedan dalmatinski otok, dakle načiniti ga bliskim stvarnim otocima

i pratiti strukturu obale, vegetaciju, urbanističke cjeline i prometnu strukturu. Razni primjeri iz povijesti umjetnosti, stripova i videoigrice ovdje su igrali ulogu inspiracije.

Nakon što sam odredila mjesto radnje, počela sam razmišljati i o protagonistima. Crtajući prve skice imala sam na umu vrijeme u kojem se odvija radnja. Likovi su stoga kreirani tako da odražavaju izgled i modne trendove 2022.-2023. godine. Oblikovala sam dokument u kojem se nalazi detaljni opis svakog lika, odgovarajući na pitanja o njihovoj osobnosti, strastima, strahovima, najdražim sjećanjima, najmržim sjećanjima i sličnim pitanjima o njihovom karakteru.

Prikaz 28: Skice, proces izrade

Prvo sam napravila skice cijelog stripa, gdje su svi likovi *stick figures* i gdje je tekst napisan jako šturo i neobavezno. Bilo mi je važno paralelno crtati i pisati kako bih samoj sebi mogla vizualno predočiti ideju te vidjeti koliko će tabli i kadrova bit potrebno da priča zadobije svojevrsnu zaokruženost. Pokušala sam što više toga prikazati crtežom, a ne samo tekstom. Nakon što sam završila te grube skice počela sam pisati scenarij. Scenarij sam cijelo vrijeme izrade dorađivala i ispravljala, pa čak i nakon probnog printa, kada je sve već bilo nacrtano. No, na samom početku postojao je samo on i grube skice. Postupak oživljavanja naracije u sliku može se vidjeti na primjeru ispod:

Prikaz 29: Početna skica

12. EXT. // MARETA

LUKA i DOROTEJA približavaju se svjetioniku. Zastanu na trenutak i gledaju ga. Počinje blago padati kiša.

DOROTEJA

Jel ti ikad žao? Što ne radiš ovdje gore? (Gleda prema svjetioniku)

LUKA

Pa, i ni. Volin svoj posao u Parku. Gledan kako se to otočje minja, svaki dan nosi nešto novo. Pa i sitnice kad se sve zbroje. To je kako čitavo malo blago.

Ne mogu baš ni zamislit da nisan ode, razumiš me?

DOROTEJA

Huh, zadnji put smo pričali o tome valjda u srednjoj školi.

LUKA

Mislila san da će moj identitet možda ljudima ode bit too much. Nesvjesno, a možda i iz same ignorancije prihvatili smo jedni druge.

Hm, ej počinje baš jako padat' ta kiša. (Vadi ključeve s karabinera)

Jesi za da učinimo đir gore (Pokazuje prema svjetioniku) dok se ne smiri?

DOROTEJA

Imaš ključeve?

LUKA

Kako ne? (Pokazuje snop ključeva koji drži na karaneru)

Prikaz 30: Skica

Prikaz 31: Tuširanje table

Prikaz 32: Primjer završene table

Skice tabli crtala sam analogno, olovkom na papiru. Nakon napisane prve verzije scenarija, stvaram datoteke u Adobe Photoshopu i u svaku stavljam tipografski dio te okvire kadrova.

Font koji se nalazi u stripu autorski je napravljen specifično za ovaj strip. Font je rukopisnog tipa te je preslika vlastitog rukopisa. Izrađen je pomoću programa i aplikacije Calligraphr.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 ! ? () / " ' = + , . -
 q w e r t z u i o p š đ a s d f g h j k l č ć ž y x c v b n m
 Q W E R T Z U I O P Š Đ A S D F G H J K L Č Ć Ž Y X C V B N M

Kada sam smjestila priču, krenula sam s crtežom. Reference prema kojima sam crtala izvučene su iz vlastite galerije fotografija, dok su ostale scene nastale prostoručno, iz mašte. Sve faze od razrađenijih skica do završenih tabli s tušem i bojama ostvarila sam crtanjem pomoću grafičkog tableta Wacom u programu Adobe Photoshop.

Ukupno 111 tabli stripa, 4 ilustracije koje se koriste pri označavanju početka poglavlja i ilustraciju zemljovida otoka pripremam za tisak u programu Adobe InDesign. Probni tisak i završni tisak, u tehnici digitalnog tiska, te uvez odrađeni su u tiskari Studio Moderna d.o.o.

8. Uzori i inspiracija

Strip

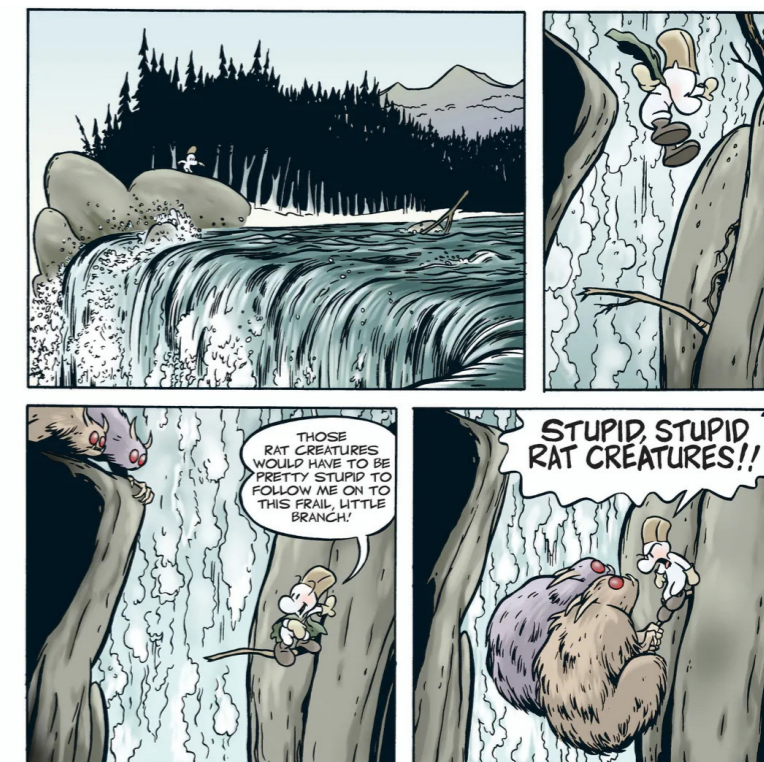
Na moj umjetnički rad utjecali su razni autori, većinu kojih sam već spomenula u prethodnim dijelovima ovog teksta. Dodala bih ovdje tek još dva autora i njihova djela te objasnila razloge njihovih utjecaja.

Prvi strip autor čije stripove sam čitala je američki strip autor Jeff Smith (1960.). *Bone* (1991.–2004.) je naziv za njegov devetodijelni avanturistički strip koji priča priču o tri bratića koja su igrom slučaja protjerana iz svojeg doma *Boneville* te se nađu izgubljeni u planinskom lancu. Vrlo brzo tri bratića pronaći će put u čudnovatu dolinu koja skriva razne neobične i čarobne stvorove, običaje i krije mistične legende i mitove koji postaju dio njihove svakodnevice. Jeff Smith je, osim izvrsnog i jedinstvenog *character designa*, ostvario i osmislio cijelu jednu manju zemlju; Dolinu – kopnenu masu koja se proteže kroz planinske klance i proplanke, naselja i stare utvrđene gradove te pustinju. Cjelina stripa izvrsno je promišljena i *Bone* dobiva brojne nagrade i priznanja na svjetskoj razini.

Opus francuskog autora Cyrila Pedrosa (1972.) mi je također vrlo inspirativan. Posebno bih izdvojila dva njegova autorska stripa – *Ekvinocij* (2015.) i *Portugal* (2010.). Prvenstveno me inspirira tehnika kojom Pedrosa crta i stvara svoje table, ali i način na koji rabi boju. U *Ekvinociju* radnja se mijenja uz promjenu godišnjih doba i bavi se malim ljudskim sudbinama, otkrivajući ljude raznih pozadina koji se isprepliću jedni s drugima i zajednički plove u brodu zvanom život. *Portugal* priča priču o piscu koji se osjeća kao da je kreativno zapeo i bori se sa stvaranjem noviteta, a u tom procesu polako gubi smisao života. Jednog dana dobiva poziv za strip konvenciju u Portugalu, zemlji otkuda je njegova obitelj. Odlazi tamo i život mu se mijenja. U oba stripa fascinantno mi je način na koji Pedrosa smisljeno mjenja palete boja prelazeći iz scene u scenu.

Videoigre

Medij koji me uvelike inspirira u radu su videoigre. Interaktivnost ovog medija i naracija posebno su mi zanimljivi, stoga su igre koje najčešće igram žanrovski upravo point and click pustolovne igre koje ne zahtijevaju refleksno temeljene izazove, već su usredotočene na interakciju s likovima te imaju fokus na pripovijedanje. Često takve igre nude i različite krajeve koji ovise o odlukama koje igrač donese tijekom igranja.

Prikaz 33: Jeff Smith: Bone

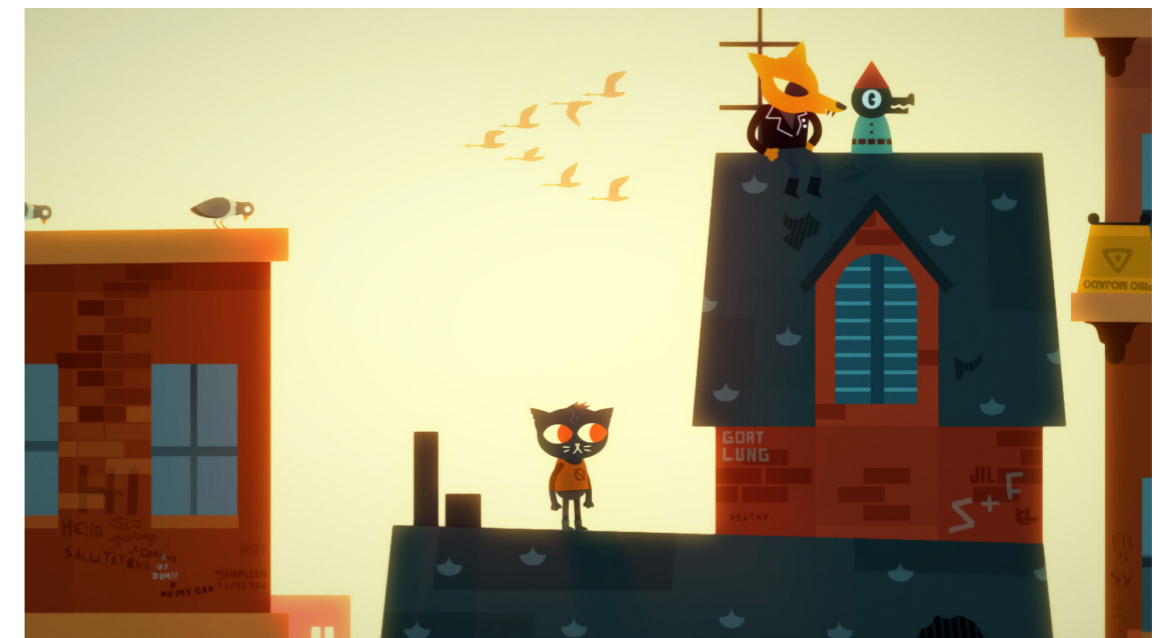
Prikaz 34: Cyril Pedrosa: Ekvinocij

Life is Strange (2015.) je videoigra koju je razvio Dontnod Entertainment i objavila kompanija Square Enix. Žanrovski je to pustolovna, supernaturalistička *coming-of-age* igrice, podijeljena u pet epizoda. Priča se odvija kroz osobnu perspektivu Max Caulfield (kojom igrač upravlja), koja saznaje da posjeduje moć vraćanja vremena te pokušava spasiti svoju prijateljicu iz djetinjstva Chloe Price od ubojstva. Radnja se odvija u izmišljenom gradiću Arcadia Bay koji je uvelike inspiriran malim gradovima uz ocean u Oregonu. Ono što me najviše inspirira u cijeloj *Life is Strange* franšizi je atmosfera koju ostvaruju fenomenalnim kadriranjem, grafički zanimljivom interpretacijom prirode te baratanjem svjetlom i sjenom. Postoje trenuci u igri kada se likovi nalaze na prekrasnim stijenama uz ocean, voze se u autobusu kroz mali gradić ili se nalaze usred oluje i u tim scenama, spojenima sa zvukom, postiže se dojam kao da se igrač zaista nalazi u Oregonu.

Prikaz 35: Prije svega, želim

Avanturističku igru *Night in the Woods* (2017.) razvio je Infinite Fall, a objavio Finji. U igrici prati priča o mački Mae koja odustaje od fakulteta i vraća se u svoj rodni gradić. Mae prolazi kroz teži period u životu, ali povratkom kući shvaća da ni njezin gradić također nije u najboljem stanju – lokalno stanovništvo je nezaposleno, njezini prijatelji su već odrasli i ona pokušava pronaći smisao u svom životu. *Night in the Woods* ima zanimljivu komponentu, a to je da su svi dijalozi nacrtani u oblačićima kakve nalazimo i u stripu. Estetika i atmosfera igrice su nostalgичni i grad u kojem se nalazimo odlično je interpretiran kroz razgovore sa susjedima, roditeljima, strancima, djecom na kolodvoru i tinejdžerima koji puše na groblju.

Prikaz 36: Night in The Woods

Oxenfree (2016.) je razvio i objavio Night School Studio. Riječ je o supernaturalnoj triler videoigri koja je smještena na zapušteni otok Edwards. Nekoliko tinejdžera okuplja se na otoku oko logorske vatre i tamo započinju tipičan razgovor za taj uzrast s prizvukom tragedije i žalovanja za bratom kojeg je Alex (kojom igrač upravlja) izgubila prošlo ljeto. Otok skriva brojne tajne povezane s jezivim radiostanicama i neobičnim signalom koji se javlja, a koji je pak prožet tenzijama, neizvjesnošću i blagom melankolijom. Igrica također kao i *Night in the Woods* koristi oblačiće kao u stripu da bi dočarala dijaloge između likova. Mapa otoka Edwards ilustrirana je na jednostavan, ali efektan način i time omogućava lakše snalaženje u prostoru igrice. Dojam napuštenog otoka odlično je prikazan scenama zatvorenih i pustih kuća, praznog parkirališta i ostarjele infrastrukture nekada naseljenog dijela.

Prikaz 37: Oxenfree

9. Zaključak

Oblikujući završetak stripa, koristila sam se rješenjem *deus ex machina* (lat. *bog iz mašine*) koje se primjenjivalo u kasnim grčkim tragedijama. Sukob se tako okončavao iznenadnom intervencijom božanstva. U slučaju stripa Mutare, intervenira priroda. Otokom se širi požar kao kazna za sve što je pošlo po zlu i protiv čega su se glavni likovi pokušali boriti, čime završava radnja stripa, no točne posljedice nisu nam poznate. Kako se često iščitava u proricanju budućnosti, koncept kraja zapravo ne predstavlja završetak. Karta smrti u tarotu ne čita se kao umiranje, već kao novi početak. Ona otkriva prijelaze i nove početke te nas potiče na prihvaćanje promjene. Otoku Mutare na taj način poklanjam upravo to, novu priliku za obnovu, izgradnju i povratak izgubljenog.

Za vrijeme stvaranja diplomskog rada proučavala sam realnost hrvatskih otoka kroz statistike, medije, književnost i film, ali u puno segmenata radnja je utemeljena na osobnom iskustvu sakupljenom prilikom boravaka na otocima i kroz susrete s otočanima. Osnovni cilj bio mi je istinski dočarati atmosferu otoka i oživiti ju u stripu. U konačnici, željela bih radom potaknuti razmišljanje o budućnosti hrvatskih otoka, otočkih zajednica i ljudi koji tamo žive te njihovih običaja, baštine i kulture.

10. Korištena literatura

- 1 Jansson, Tove. *The Summer Book*. Helsinki: Bonnier, 1972.
- 2 Lorenz, Edward N. *Predictability: Does the Flap of a Butterfly's Wings in Brazil Set off a Tornado in Texas?* American Association for the Advancement of Science, 1972.
- 3 Halberstam, J. *Female Masculinity*. Durham and London: Duke University Press, 1998, str. 32.
- 4 Grubić, Igor. *East Side Story*. 2026.–2008. Preuzeto s <https://igorgrubic.org/ig/east-side-story/> (pristupljeno 26.8.2024.)
- 5 Iveković, Sanja. *Ženska kuća*, 1998.–2002., SYLVIE, 30 godina, Luksemburžanka, neudana, 2 djece.
- 6 Državni zavod za statistiku. <https://podaci.dzs.hr/hr/> (pristupljeno 26.6.2024.)
- 7 HRT – Hrvatska radiotelevizija. *Na otoku ih je manje od 10, a po špizu ide jedan za sve*. <https://magazin.hrt.hr/price-iz-hrvatske/na-otoku-ih-je-manje-od-10-a-po-spizu-ide-jedan-za-sve-1107298> (pristupljeno 27.8.2024.)
- 8 Vrnik.com.hr. *O Vrniku*. <https://vrnik.com.hr/o-vrniku/> (pristupljeno 27.8.2024.)
- 9 CNN. *Barcelona Tourism Protests*. <https://edition.cnn.com/2024/07/08/travel/barcelona-tourism-protests-scli-intl/index.html> (pristupljeno 27.8.2024.)
- 10 Dnevnik.Hr. *Prosvjed protiv masovnog turizma u Barceloni*. <https://dnevnik.hr/video/prosvjed-protiv-masovnog-turizma-u-barceloni---62859496> (pristupljeno 27.8.2024.)
- 11 Interakcije.net, *Interactions 2018: Speculative Design Workshop – Life After Disaster*, <https://interakcije.net/en/2018/08/27/interactions-2018-speculative-design-workshop-life-after-disaster/> (pristupljeno 29.8.2024.)
- 12 Dunne, Anthony, and Raby, Fiona. *Speculative Everything: Design, Fiction, and Social Dreaming*. The MIT Press, 2013.
- 13 Mitrović, Ivica, i Oleg Šuran. *Život nakon turizma (dokumentacija)*, 2018., tekst: <https://interakcije.net/2019/02/23/zivot-nakon-turizma-dokumentacija/> (pristupljeno 29.8.2024.)
- 14 Stojićević, Lana. *Selected Works*. 2023., https://www.lanastojicevic.com/wp-content/uploads/2023/02/Selected_Works_Lana_Stojicevic.pdf (pristupljeno 1.9.2024.)
- 15 Stojićević, Lana. *BETONICUS*. HDLU Split, <https://www.youtube.com/watch?v=4WAS5RaNLtA> (pristupljeno 1.9.2024.)
- 16 Tamaki, Jillian and Mariko Tamaki. *Skim*. Groundwood Books, 2008.
- 17 Žižek, Slavoj. *Zemlja, blijeda majka*. Prijevod Marina Miladinov. Kontejner, *Touch Me Festival 2011: Zlo/Upotreba energije/Energy Ab/Use*. Zagreb, 2011.
- 18 HVZ. *Povećan broj požara u odnosu na 2023. godinu*. <https://hvz.gov.hr/vijesti/povecan-broj-pozara-u-odnosu-na-2023-godinu/4356> (pristupljeno 27.8.2024.)
- 19 Alaupović Gjeldum, Dinka. *Naše more i pučka predaja*. Znanstveni članak. 2014. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/file/203105> (pristupljeno 26.8.2024.)
- * Apotropej. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/apotropej> (pristupljeno 2.9.2024.)
- 20 Court de Gébelin, Antoine. *How to Entertain Yourself with the Deck of Cards Called Tarot*, vol. 8. 1781., str. 366.
- 21 Etteilla (Jean-Baptiste Alliette). *How to Entertain Yourself with the Deck of Cards Called Tarot*. 1785., str. 18.

11. Izvori korištenih prikaza

Prikaz 1: *We drift apart where we get the closest* (2023.), autorski rad

Prikaz 2: *Istarski tarot* (2022.), fotografija autorskog rada

Prikaz 3: *Nostalgija* (2022.), autorski rad

Prikaz 4: Zemljovid otoka Mutare, autorski rad

Prikaz 5: 9. EXT. – INT. // Mareta, strip Mutare

Prikaz 6: Opie, Catherine. *Whitey*. <https://www.thepinkcube.nl/blog/man-andor-woman-pierre-molinier-and-catherine-opie> (pristupljeno 27.8.2024.)

Prikaz 7: Grubić, Igor: *East Side Story*. <https://www.tate.org.uk/art/artworks/grubic-east-side-story-t13651> (pristupljeno 27.8.2024.)

Prikaz 8: Iveković, Sanja: *Ženska kuća* / foto: Boris Cvjetanović <https://vizkultura.hr/produljeno-trajanje-izlozbe-sanje-ivekovic/> (pristupljeno: 27.8.2024.)

Prikaz 9–12: Jesen, Zima, Proljeće i Ljeto, početak poglavlja, Mutare, autorski rad

Prikaz 13: 4. EXT. – INT. // Lukina Kuća, Mutare, autorski rad

Prikaz 14: 11. EXT. // Veli Đardini, Mutare, autorski rad

Prikaz 15: Stop Devastaciji Suhe Punte, fotografirano na otoku Rabu, kolovoz 2024., autorska fotografija

Prikaz 16: Matulić, Marija, Robles Sosa, Alejandra i Zidić, Neva. *Splitska dica // Tent community*. <https://dizajn.hr/blog/ivica-mitrovic-oleg-suran-intervju/> (pristupljeno 28.8.2024.)

Prikaz 17: Mitrović, Ivica i Šuran, Oleg. Život nakon turizma. <https://interakcije.net/2019/02/23/zivot-nakon-turizma-dokumentacija/> (pristupljeno 28.8.2024.)

Prikaz 18: Stojićević, Lana. *Betonicus* <https://www.lanastojicevic.com/> (pristupljeno 1.9.2024.)

Prikaz 19: Tamaki, Mariko i Tamaki, Jillian. *Skim*. <https://ourcomicsourselves.tumblr.com/post/166851462624/skim-by-jillian-and-mariko-tamaki> (pristupljeno 27.8.2024.)

Prikaz 20: Lust, Ulli. *Today is the Last Day of the Rest of Your Life*. <https://theslingsandarrows.com/today-is-the-last-day-of-the-rest-of-your-life/> (pristupljeno 1.9.2024.)

Prikaz 21: Bednjanec, Ivica. *Jasna i osmoškolci*. https://www.lambiek.net/artists/b/bednjanec_ivica.htm (pristupljeno 1.9.2024.)

Prikaz 22: Satrapi, Marjane. *Persepolis*. <https://dundeecomicscreativespace.com/2016/08/18/review-of-persepolis-by-marjane-satrapi/> (pristupljeno 1.9.2024.)

Prikaz 23: Bogdanska, Daria. *Wage Slaves*. <https://conundrumpress.com/product/wage-slaves/> (pristupljeno 1.9.2024.)

Prikaz 24: Rugilė Barzdžiukaitė, Vaiva Grainytė, Lina Lapelytė: *Sun and Sea (Marina)*. <https://luciapietroiusti.earth/all/sun-and-sea-marina> (pristupljeno 1.9.2024.)

Prikaz 25: Alvarado, Mayte. *La isla*. <https://dehesadepapel.com/2020/04/23/mayte-alvarado-exploro-la-imagen-intento-ver-que-hay-detras/> (pristupljeno 1.9.2024.)

Prikaz 26:–27 9. EXT. – INT. Mareta – Svjetionik, Mutare

Prikaz 28: Skice, proces izrade, autorska fotografija

Prikaz 29–32: Početna skica, skica, tuširanje, završna tabla, autorski rad

Prikaz 33: Smith, Jeff. *Bone*. <https://bookynotes.com/blogs/articles/bone-is-still-a-miracle-and-a-mystery-to-creator-jeff-smith> (pristupljeno 2.9.2024.)

Prikaz 34: Pedrosa, Cyril. *Ekvinocij*. <https://www.brokenfrontier.com/3-reasons-need-read-equinoxes-cyril-pedrosa/> (pristupljeno 2.9.2024.)

Prikaz 35: *Life is Strange*. https://www.ign.com/wikis/life-is-strange/Episode_1:_Chrysalis (pristupljeno 2.9.2024.)

Prikaz 36: *Night in The Woods*. https://store.steampowered.com/app/481510/Night_in_the_Woods/ (pristupljeno 2.9.2024.)

Prikaz 37: *Oxenfree*. <https://store.steampowered.com/app/388880/Oxenfree/?l=dutch> (pristupljeno 2.9.2024.)

12. Biografija autorice

Anamarija Kvas (1999., Rijeka) studentica je diplomskog studija Grafika Akademije likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu, u klasi prof. dr. art. Mirjane Vodopije. Na navedenoj je akademiji 2022. završila preddiplomski studij s pohvalom Summa Cum Laude. Studentsku razmjenu ostvarila je na Akademiji likovnih umjetnosti u Leipzigu (2021.) i Akademiji za umjetnost, arhitekturu i dizajn u Pragu (2021.–2022.).

U mediju stripa inspiraciju nalazi u intimi malih okruženja: izoliranih otoka, planinskih sela ili gradske periferije. U toj zbilji, zanima je intimno iskustvo pojedinca, ali i cijele zajednice te neizravna veza između osobnih snova i suvremenih društvenih konstrukata.

Njezini stripovi objavljeni su u Godišnjaku hrvatskog stripa 2023. nakladnika Fibra, fanzinu OHOHO, webzinu Komikaze, njemačkom Snail Eye i švedskom strip časopisu CBA. Sudjelovala je na raznim projektima od kojih se ističu rezidencije Women Power in Comics (Mađarska, 2023. i Crna Gora, 2024.). Čini jednu petinu kolektiva The Random Factor Comics Collective koji djeluje na relaciji Hrvatska–Mađarska–Rumunjska.

Trostruka je dobitnica Rektorove nagrade Sveučilišta u Zagrebu za dva timska znanstveno–umjetnička rada te za individualni znanstveni i umjetnički rad (*Squishy Feelings* s Manuelom Košević, 2023.). Broji tridesetak grupnih i dvije samostalne izložbe *Dress me, Baby* (Galerija Putolovac, 2023.) i *Squishy Feelings* (Galerija SC, 2023.) u suradnji s Manuelom Košević.

